Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

А. Ф. Волобуєв
Ю. М. Мирошниченко

СУДОВА ТАКТИКА

Навчальний посібник

Дніпро
2025

УДК 343.985

В 68

Рекомендовано до друку
Науково-методичною радою
Дніпровського державного
університету внутрішніх справ
(протокол № 1 від 10 вересня 2025 року)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПРУ, заслужений працівник освіти України **Володимир ЖУРАВЕЛЬ** – президент Національної академії правових наук України;

доктор юридичних наук, професор **Михайло Щербаковський** – завідувач кафедри кримінального процесу, криміналістики та експертології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ;

доктор юридичних наук, професор **В'ячеслав Вапнярчук** – професор кафедри кримінального процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Волобуєв А. Ф., Мирошниченко Ю. М.

В 68 Судова тактика : навч. посіб. / А. Ф. Волобуєв, Ю. М. Мирошниченко. Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2025. 127 с.

ISBN 978-617-560-102-0

У посібнику викладено загальнотеоретичні положення щодо предмета, завдань, структури та місця судової тактики в системі криміналістики, вчення про судові версії та судові ситуації. Запропоновано шляхи розв'язання складних судових ситуацій. Наведено практичні рекомендації з організації та планування судового провадження, підготовки й проведення допиту, огляду та пред'явлення для впізнання, призначення судових експертиз.

Для студентів юридичних вищих навчальних закладів, аспірантів, викладачів, практикуючих юристів і всіх, хто цікавиться проблемами кримінального судочинства в Україні.

ISBN 978-617-560-102-0

©Автори, 2025
© ДДУВС, 2025

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....5

І. З А Г А Л Ь Н А Ч А С Т И Н А.....7

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СУДОВОЇ ТАКТИКИ.....7
1.1. Виникнення та розвиток уявлень про можливість використання даних криміналістики в судовому провадженні.....7
1.2. Поняття судової тактики та її місце в системі криміналістики.....10
1.3. Процесуально-правові чинники та обмеження тактики суду в кримінальному провадженні.....15
1.4. Ситуаційний підхід у судові тактиці.....21

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПЛАНУВАННЯ СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....27
2.1. Загальні положення організації судового провадження.....27
2.2. Організаційно-тактичні заходи підготовчого провадження.....30
2.3. Організаційно-тактичне забезпечення процедури судового розгляду.....37

ІІ. О С О Б Л И В А Ч А С Т И Н А.....43

РОЗДІЛ 3. ОСНОВИ ТАКТИКИ СУДОВИХ ДІЙ.....43
3.1. Загальні положення тактики судових дій.....43
3.2. Зміст і порядок подання сторонами доказів.....49

РОЗДІЛ 4. ТАКТИКА СУДОВОГО ДОПИТУ.....54
4.1. Види та методи судового допиту.....54
4.2. Особливості допиту обвинуваченого.....63
4.3. Особливості допиту потерпілого.....66
4.4. Особливості допиту свідка.....68

РОЗДІЛ 5. ТАКТИКА СУДОВОГО ОГЛЯДУ ТА ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ 80
5.1. Судовий огляд 80
5.2. Пред'явлення для впізнання 86

РОЗДІЛ 6. ТАКТИКА ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ... 90
6.1. Поняття та форми використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві 90
6.2. Тактика проведення судової експертизи 94

ГЛОСАРІЙ 124

ПЕРЕДМОВА

Посібник підготовлено з метою доповнення курсу навчальної дисципліни «Криміналістика» в юридичних закладах вищої освіти. Він розрахований на здобувачів, аспірантів, викладачів, науковців, суддів, прокурорів, адвокатів. Його метою є висвітлення проблемних питань тактики дослідження судом доказів, поданих сторонами кримінального провадження, визнання їх належними, достовірними і допустимими. Передбачається, що посібник буде корисним і для представників правоохоронних органів, зокрема слідчих та дізнавачів. Адже дізнавач, слідчий, прокурор мають усвідомлювати, що складений ними обвинувальний акт і зібрані та подані до суду докази повинні пройти перевірку шляхом безпосереднього їх дослідження судом у процесі змагального судового розгляду. Подані докази повинні бути визнані судом належними, достовірними і допустимими, інакше всі зусилля досудового слідства виявляться марними. Тому розуміння технології судового дослідження доказів є досить важливим. Зрештою, вся діяльність органу досудового розслідування має бути спрямована на забезпечення обґрунтованості судового рішення з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини. Теоретичним підґрунтям посібника є концепція криміналістичного забезпечення судового провадження, що з-поміж іншого передбачає побудову в межах криміналістичної тактики окремого підрозділу – судової тактики або тактики судового розгляду кримінальних справ.

Відзначається, що істотні зміни соціально-економічних, політичних і правових підвалин української державності, пов’язані з демократичними перетвореннями, призвели до усвідомлення нагальної потреби реального визнання судової влади однією зі самостійних і рівноцінних гілок державної влади. Перегляд правозастосовної парадигми суттєво розширив сферу функціонального впливу суду на суспільні відносини, зокрема у царині кримінальної юстиції. Кримінальне процесуальне право зазнало докорінної перебудови, спрямованої на забезпечення вільного доступу до правосуддя, розширення прав невладних учасників кримінального провадження, розгортання змагальності кримінального судочинства. Відбулася концептуальна трансформація окремих процесуальних інститутів, що визначає актуальність проблем криміналістичного забезпечення

судового провадження в нових процесуальних умовах.

Зміст навчального посібника відтворює структуру теорії судової тактики, що складається з двох частини: 1) загальної, що містить положення стосовно предмета, методів, мети та завдань тактики суду в кримінальному провадженні, базові категорії судової тактики, відповідні елементи криміналістичного вчення про судові версії, організацію та планування судового провадження; 2) особливої, що включає рекомендації стосовно оптимальних методів організації, планування та проведення окремих судових дій. У загальній частині посібника охарактеризовано вплив процесуальних умов судового розгляду на тактику суду в кримінальному провадженні, розкрито сутність ситуаційного підходу як методологічної основи судової тактики, сформульовано практичні рекомендації щодо організації судового розгляду кримінальних справ судом першої інстанції. В особливій частині викладено правила подання сторонами доказів та порядок їх дослідження судом, загальні засади тактики проведення окремих судових дій, прийоми та методи судового допиту, огляду та пред'явлення для впізнання, використання спеціальних знань.

У посібнику використано судову практику щодо вирішення проблемних питань тактики судового розгляду. Він містить список рекомендованих джерел, глосарій основних термінів. Автори висловлюють щиру подяку рецензентам та всім, хто надав допомогу при підготовці посібника й будуть вдячними за відгуки, зауваження та побажання користувачів.

І. ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СУДОВОЇ ТАКТИКИ

1.1. Виникнення та розвиток уявлень про можливість використання даних криміналістики в судовому провадженні

Неможливо достатньо глибоко дослідити будь-яке явище без того, щоб спочатку не розглянути його історію, не з'ясувати причини виникнення та не проаналізувати процес становлення. Формування концепції криміналістичного забезпечення судового провадження як самостійної галузі теоретичного знання є результатом поступального розвитку науки криміналістики. Зокрема, це стосується розширення уявлень про можливості застосування її положень не тільки у процесі досудового розслідування кримінальних правопорушень, але й під час судового розгляду кримінальних справ.

Першою науковою працею, в якій безпосередньо зверталася увага на використання криміналістичних напрацювань судом, є стаття А. Ципкіна «Судове слідство та криміналістика» (1938). В ній автор зауважив, що майже вся тогочасна криміналістична наука мала своїм єдиним об'єктом вивчення досудове розслідування. На прикладі судового допиту він обґрунтовував висновок про те, що криміналістика не повинна розглядатися вузько, як «керівництво для слідчих», як «система прийомів досудового слідства». Ця наука важлива й у судовому провадженні, де відбувається перевірка й оцінка доказів, і навіть тоді, коли здійснюється перегляд судових рішень, тобто протягом усього кримінального процесу.

Однак сформульовані науковцем у той час положення спочатку не отримали належного відгуку поміж сучасників. Значно пізніше, на засіданні Ради Всесоюзного науково-дослідного інституту криміналістики Прокуратури СРСР (1955) при обговоренні доповідей О. Васильєва «Тактика слідства, її зміст і місце в системі науки радянської криміналістики» та А. Вінберга «Про систему науки радянської криміналістики» Г. Міньковський зауважив, що в них зовсім

не йдеться про тактику судового розгляду, загальні питання якої ніким не розробляються.

У 1959 р. на об'єднаній науковій конференції судово-експертних установ України з науковою доповіддю «Можливості суду у використанні даних криміналістики при судовому розгляді кримінальних і цивільних справ» виступив харківський криміналіст Л. Ароцкер. Виклавши своє бачення тактики судового розгляду та окремих судових дій, він акцентував увагу на тому, що застосування досягнень криміналістики та судової експертизи розширює можливості суду при аналізі й оцінці доказів під час розгляду справи.

Три роки потому вийшов навчальний посібник із криміналістики, в якому А. Вінберг (1962) зазначив, що тактика судових дій, спрямованих на виявлення, перевірку та використання доказів, істотно відрізняється від тактики однойменних слідчих дій і заслуговує на спеціальне розроблення. Двома роками пізніше Л. Ароцкер (1964) опублікував результати свого дисертаційного дослідження, присвяченого проблемам застосування судом даних криміналістики. На його думку, положення криміналістики, що використовуються в суді, повинні бути об'єднані в окремий розділ, який автор пропонував назвати «судовою криміналістикою». Предметом цього розділу криміналістики мали стати прийоми та методи одержання й перевірки судом доказів з метою встановлення істини у справі, винесення обґрунтованого та правильного вироку.

У 1965 р. відомий український вчений-криміналіст В. Колмаков у статті під назвою «Про теоретичні основи систематизації методів, прийомів і засобів радянської криміналістики» писав, що основним змістом криміналістики повинні стати її загальні або принципові методи, які розробляються й рекомендуються для розслідування та запобігання злочинам, для судового розгляду кримінальних і цивільних справ. Іншими словами, йшлося про науково-криміналістичні методи доказування в кримінальному та цивільному процесі. Невдовзі О. Васильєв (1967), який до цього вважав, що криміналістика не має своїм завданням спеціальне розроблення якихось особливих тактичних прийомів проведення судового розгляду, визнав, що сама ідея включення до предмета криміналістики тактики судового розгляду заслуговує на увагу й криміналістика від цього тільки виграє.

Однак до 70-х років минулого століття тактика все ще розглядалася як частина криміналістики, що являє собою систему тактичних рекомендацій для досудового (попереднього) розслідування злочинів. Цілеспрямовано рекомендації для суддів не розроблялися. І попри те, що

окремі криміналісти включали в систему криміналістичної тактики наукові положення і рекомендації з організації та планування судового розгляду, в спеціальній літературі 70–80-х років зберігався традиційний для того часу підхід до змісту криміналістичної тактики. Судова діяльність, як і раніше, не розглядалася як об'єкт дослідження криміналістики. Проте з розвитком криміналістичної науки все більше ставало зрозумілим, що її знання можуть ефективно використовуватися й у процесі судового розгляду під час дій із дослідження й оцінки доказів. Дослідження можливостей і меж застосування даних криміналістики судом у низці випадків виявило необхідність розроблення криміналістичних рекомендацій, які б призначалися саме для суду, враховували специфіку судового провадження та його відмінності від досудового розслідування. Таке завдання полягало у виділенні поряд із процесуальним і криміналістичного аспекту в судовому розгляді, що знаменувало новий напрям розвитку криміналістики.

Зрештою, приходить розуміння того, що судовий розгляд – це складна, пізнавальна діяльність, яка є поєднанням функцій учасників процесу та має кримінальний процесуальний і криміналістичний характер. Тому, як і досудове провадження, судовий розгляд потребує криміналістичного забезпечення, тобто науково обґрунтованого оперативного та майстерного використання досягнень науки криміналістики у судовому провадженні. Це стосується як судової тактики, так і методики судового розгляду[1]. Протягом двох попередніх десятиліть за цією тематикою було підготовлено дві кандидатські дисертації, авторами яких є М. Вільгушинський (2010) і Р. Гєрцик (2021). Докторські дисертації успішно захищені І. Когутичем (2010), Ю. Мирошниченком (2024). Про актуальність розроблення названого напряму криміналістики у своїх роботах зазначають І. Борисенко (2013), В. Журавель (2017), Р. Степанюк (2017), В. Алєксєйчук (2018), В. Шепітько (2019), В. Шевчук (2020) та ін.

Підсумовуючи короткий огляд процесу становлення судової тактики та оцінку перспектив подальшої розбудови цього напряму криміналістики, зазначимо, що історичний розвиток українського судочинства супроводжувався адаптацією багатьох теоретичних положень науки криміналістики, що стосувалися досудового розслідування, до розв'язання завдань судового провадження. Активне впровадження досягнень криміналістики в судову практику суттєво

[1] Журавель В. А. Криміналістичні методики судового розгляду окремих категорій кримінальних справ: проблеми формування та реалізації. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія».* 2017. Т. XIX. С. 130–138.

вплинуло на формування концепції предмета цієї науки, до якого були віднесені закономірності судового розгляду. Протягом попереднього періоду відбувалося накопичення інформації про криміналістичні аспекти судового провадження, виявлення, систематизацію та узагальнення наукових фактів, розроблення початкових положень та окремих теоретичних побудов, що належать до об'єкта, що розглядається. У результаті гіпотеза про існування особливих причинно-наслідкових залежностей, характерних для судового дослідження, сформувалася в остаточному вигляді. Криміналістика впритул наблизилася до створення цілісного вчення про закономірності судового розгляду кримінальних справ, складовою якого є судова тактика.

1.2. Поняття судової тактики та її місце в системі криміналістики

Перше визначення поняття судової тактики запропонував у 1964 р. Л. Ароцкер, який розглядав її як систему заснованих на кримінальному процесуальному законі прийомів і методів планомірної підготовки й проведення судового розгляду та окремих судових дій, що забезпечують встановлення істини у справі. Надалі в криміналістичній літературі з'являлися інші, більш або менш розгорнуті дефініції тактики судового розгляду, аналіз яких дозволяє сформувати попереднє уявлення про зміст цього поняття, суттєві ознаки якого можуть бути описані так:

а) судова тактика – це система наукових положень, розроблених на їхній основі прийомів і методів судового провадження та рекомендацій щодо їх доцільного використання;

б) джерелами судової тактики є кримінальний процесуальний закон, теоретичні положення криміналістики та інших наук (психології, логіки, менеджменту), слідчо-прокурорська та судова практика;

в) метою судової тактики є сприяння здійсненню завдань кримінального судочинства – швидкому, всебічному та об'єктивному дослідженню обставин кримінального провадження, встановленню істини у справі та ухваленню судом законного й обґрунтованого рішення;

г) відповідно до цього завданнями судової тактики є розроблення ефективних методів судового дослідження та рекомендацій щодо визначення раціональної лінії поведінки судді залежно від тих чи інших судових ситуацій, напрацювання засобів організації та планування судового розгляду, способів проведення окремих судових дій і надання суду практичних порад щодо їх застосування.

Важливим для повноцінного розуміння сутності судової тактики є визначення об'єкта та предмета, що досліджуються у межах цього підрозділу криміналістичної тактики. Об'єктом будь-якої науки є певний фрагмент реальності, на пізнання якого вона націлена. З огляду на це логічним буде вважати, що судовою тактикою вивчається відповідна їй частина об'єкта криміналістичної науки, а саме діяльність зі здійснення правосуддя у кримінальному провадженні.

Предметом науки є зв'язки й залежності, що обумовлюють функціонування об'єкта, тобто закони його існування. Отже, предметом судової тактики є група специфічних закономірностей, що діють на відповідній стадії кримінального процесу. До базових елементів предмета судової тактики слід віднести закономірності:

1) організації та планування судового провадження; дослідження, перевірки й оцінки певних джерел доказів;

2) прийняття й реалізації тактичних рішень;

3) підготовки й проведення окремих процесуальних дій;

4) отримання та використання інформації про криміналістично значущі властивості особистості обвинуваченого, потерпілого, інших учасників кримінального провадження; особливості поведінки особи в умовах судового провадження та ін.

Названі закономірності виражаються у різного роду залежностях, із-поміж яких:

– обумовленість судової діяльності метою доказування – встановлення дійсних обставин досліджуваної події;

– залежність порядку й обсягу дослідження доказів від ставлення особи до висунутого проти неї обвинувачення;

– обумовленість тактичної діяльності суду необхідністю усунення суперечностей у наданих сторонами доказах або потребою перевірки їхньої достовірності;

– відповідність лінії поведінки судді законодавчо визначеним умовам судового розгляду;

– ситуаційна обумовленість тактичних рішень та процесуальних дій суду;

– обумовленість лінії поведінки судді наявністю та змістом криміналістично значущої інформації про об'єкт тактичного впливу;

– залежність поведінки особи в умовах відкритого судового провадження від її морально-психологічних якостей, соціально-психологічного портрета;

– необхідність урахування психологічних механізмів сприйняття, запам'ятовування та відтворення в умовах публічного процесу доказової

інформації допитуваними особами з різними психотипами;

– обумовленість використання спеціальних знань відсутністю таких у суб'єктів судового дослідження та недопустимістю суміщення процесуальних функцій.

Щодо змісту та структури судової тактики в криміналістичній літературі наводяться різні погляди. До визначення місця судової тактики в системі криміналістики також існує декілька підходів. Зважаючи на розуміння того, що всі функціональні системи, незалежно від рівня своєї організації та кількості компонентів, мають принципово однакову функціональну архітектуру, судова тактика як підрозділ тактики криміналістичної повинна містити: 1) теоретичні положення, що розкривають її поняття, зміст, структуру, наукові засади організації та планування судового провадження (зосереджуються у загальній частині); 2) засоби, прийоми та методи, що використовуються при проведенні окремих судових дій (зосереджуються в особливій частині).

Кожна теорія має власну систему категорій, понять і термінів, які в узагальненій формі віддзеркалюють досліджувані нею явища. І навіть у тому випадку, коли теорії вивчають різні аспекти одного об'єкта та використовують однакові терміни, останні мають різне смислове навантаження. Очевидно, що концептуальний апарат судової тактики, формується на базі загальних категорій криміналістики та криміналістичної тактики, через що її власні поняття неминуче мають співзвучні з ними найменування, наповнені специфічним змістом. Ключовими з-поміж них є:

а) «судова тактика» – підрозділ криміналістичної тактики, що являє собою систему наукових положень і заснованих на них прийомів і рекомендацій із організації та планування судового провадження, обрання суддею раціональної лінії поведінки, ефективних способів проведення процесуальних дій, спрямованих на дослідження, перевірку й оцінку судових доказів із метою встановлення дійсних обставин досліджуваної події та ухвалення законного й обґрунтованого рішення[2];

б) «судово-тактична рекомендація» – науково обґрунтована порада щодо найбільш доцільного способу дії судді у типовій судовій ситуації;

в) «судова ситуація» – стан судового провадження (сукупність умов

[2] У практичному вираженні судова тактика є особливим видом діяльності суду з аналізу наявної ситуації, прийняття на його основі тактичних рішень, втілених у план судового дослідження та його здійснення в ході судового розгляду. У процесі цієї діяльності суддя на основі власних знань і навичок із урахуванням конкретних умов судового провадження визначає оптимальну лінію своєї поведінки, формуючи для її реалізації комплекс засобів, прийомів і способів досягнення мети кримінального процесуального доказування – встановлення істини у справі.

і обставин), що визначається обсягом і змістом доказової бази, ставленням підсудного до пред'явленого обвинувачення, характером відносин між сторонами кримінального провадження, іншими чинниками об'єктивного та суб'єктивного характеру, на підставі оцінки яких суддею приймаються рішення щодо обрання та застосування криміналістичних засобів, спрямованих на реалізацію покладених на нього завдань;

г) «тактичні засоби» – інструментарій, за допомогою якого суд вирішує тактичні завдання кримінального провадження (тактичні прийоми, комбінації, операції);

ґ) «тактичне рішення» – заснований на аналізі ситуації, що склалася, вибір оптимального та допустимого засобу, метою застосування якого є створення сприятливих умов для судового провадження шляхом цілеспрямованого впливу на той чи інший об'єкт;

д) «тактичний прийом» – найбільш раціональний, правомірний, науково обґрунтований спосіб дій або найбільш доцільна лінія поведінки судді під час судового провадження.

Базовими елементами будь-якої системи є принципи. Дотримання принципів являє собою вирішальну умову допустимості та ефективності тактичних рекомендацій для потреб кримінального судочинства. Поміж них – законність, об'єктивність, теоретична обґрунтованість і практична застосовність, плановість, етапність, ситуаційна обумовленість та інші правила побудови та застосування тактико-криміналістичних засобів. Всі вони докладно досліджені в межах слідчої тактики[3], легко переносяться на тактику судову, через що не потребують розгорнутого викладення у цьому посібнику.

Як зазначалося, джерелами судової тактики є закон, наука, практика. Розглядаючи кримінальну справу, суд керується вимогами кримінального матеріального та процесуального права, що визначають предмет, умови й порядок судового провадження. Без постійної орієнтації на норми кримінального закону розгляд кримінальної справи може виявитися безпредметним, як такий, що здійснюється стосовно події, котра не є кримінально караною, або щодо осіб, які не підлягають кримінальній відповідальності. Не менш важливими для судової тактики є положення кримінального процесуального права. Взаємозв'язок кримінального процесу та криміналістики визначається застосуванням у практичній діяльності суду тісно пов'язаних між собою норм

[3] Копча В. В., Копча Н. В. Принципи криміналістичної тактики як вихідні положення її побудови та розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право.* 2016. Вип. 41. Т. 2. С. 156–158.

процесуального закону та наукових рекомендацій криміналістики. Причому основним, головним і визначальним завжди є кримінальний процес. Криміналістичні засоби й рекомендації судової тактики неодмінно повинні узгоджуватися з принципами кримінального процесу та іншими положеннями кримінального процесуального законодавства.

Принципи кримінального процесу, загальні правила щодо процедури судового дослідження, джерел доказів, предмета та засобів доказування єдині й обов'язкові для будь-якого кримінального провадження. Проте це зовсім не виключає суттєвих особливостей, детермінованих різноманітністю чинників, що впливають на формування умов окремо взятого кримінального провадження. Тому повне та всебічне дослідження обставин кримінального правопорушення, а отже, і обґрунтованість судового рішення, залежать не тільки від неухильного дотримання судом законодавчих приписів. Важливим є й уміле використання суддею рекомендованих наукою криміналістикою прийомів і методів. Положення кримінального процесу становлять правову основу побудови тактики судового провадження. Сама ж тактика покликана розкрити особливості застосування інститутів і норм кримінального процесуального права та розробити криміналістичні алгоритми розв'язання типових судових ситуацій, запропонувати засоби, що забезпечать встановлення істини у справі. Також важливим джерелом розроблення засобів тактико-криміналістичного забезпечення судового провадження є науки кримінального та процесуального права, теорія оперативно-розшукової діяльності, експертологія. Добре відомі й не потребують окремого висвітлення зв'язки криміналістичної тактики з логікою, етикою, психологією, менеджментом.

Основу для визначення потреб кримінального провадження в розробленні та вдосконаленні тактико-криміналістичних рекомендацій складає й науковий аналіз практики судового розгляду кримінальних справ. Вивчення та теоретичне узагальнення практики судової діяльності в типових ситуаціях судового розгляду кримінальних справ дозволяє визначити ці загальні, найбільш дієві методи, що не лише розробляються криміналістичною наукою, але й виробляються практикою кримінального судочинства. У результаті наукового обґрунтування вони набувають методологічної завершеності. Судова практика, зі свого боку, за допомогою зворотного зв'язку інформує розробників про невідповідність тактико-криміналістичних рекомендацій завданням, що постають у змінених умовах судочинства, визначає необхідність удосконалення наявних або розроблення нових прийомів і методів,

стимулюючи розвиток криміналістичної тактики.

1.3. Процесуально-правові чинники та обмеження тактики суду в кримінальному провадженні

Розвиток криміналістичної тактики як системи оптимальних засобів досудового розслідування та судового розгляду кримінальних справ відбувається на терені приписів кримінального процесуального закону. Вони полягають, зокрема, у визначенні таких властивостей доказів, як належність, достовірність і допустимість, та співвідношення їх між собою[4]. Вимоги, що пред'являються законодавцем до правил, за якими відбувається з'ясування судом значущих для кримінального провадження обставин і перевірка їх доказами, називають умовами судового розгляду. Ці засади доволі глибоко опрацьовуються в межах теорії кримінального процесу, до сфери якого вони традиційно віднесені. Проте з розширенням предметного поля криміналістики та включенням до нього закономірностей судової діяльності постало завдання розгляду відповідних питань під криміналістичним кутом зору.

Основні положення, що безпосередньо впливають на специфіку дослідження обставин кримінального провадження в суді, визначають строки, межі та загальний порядок судового розгляду, що відбувається в умовах змагальності, відкритості, безперервності та безпосередності дослідження судом показань, речей і документів. Тож є сенс у детальному розгляді умов судового провадження, які визначаються процесуальною формою судового розгляду та істотно впливають на особливості судової тактики.

Неупередженість суду означає його безсторонність, суд не стає ані на бік обвинувачення, ані на бік захисту та не протистоїть жодній зі сторін. Суд визначає хід розгляду справи з урахуванням думок учасників судового провадження. Значна кількість процесуальних дії здійснюється судом за клопотанням або за згодою сторін, без яких він не має права або не в змозі вчиняти окремі пізнавальні та забезпечувальні дії.

Реалізуючи своє право уточнювати досліджувані обставини, суд при застосуванні тактичних прийомів повинен залишатись у межах тактичної лінії сторони, яка в цей момент досліджує доказ. З огляду на клопотання,

[4] Вапнярчук В. В. Достовірність і значущість доказів у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право.* 2019. Вип. 55. Т. 2. С. 120–123. С. 120.

доводи та заперечення сторін суд приймає тактичне рішення з тим, аби судовий розгляд (1) забезпечував реалізацію сторонами їхніх процесуальних прав та виконання ними процесуальних обов'язків і (2) рухався шляхом наближення до істини. Водночас суд у межах своїх повноважень має право ініціювати більшість передбачених законом процесуальних дій пізнавального характеру, метою яких завжди є не сприяння одній зі сторін, але досягнення цілей кримінального процесуального доказування – встановлення дійсних обставин досліджуваної події.

Змагальність кримінального процесу (ст. 22 КПК України) передбачає доказову активність учасників судового провадження та субсидіарний характер доказової діяльності суду. Це означає, що активними учасниками судового розгляду повинні бути насамперед сторони. І тільки після того як усі суб'єкти доказування виконали свої «програми», а у суду залишилися сумніви, він зобов'язаний роз'яснити зацікавленим особам гносеологічні наслідки невчинення ними необхідних процесуальних дій, зберігаючи при цьому внутрішню безсторонність та зовнішню неупередженість. Якщо ж зазначені суб'єкти не пристануть на пропозицію доповнити судовий розгляд, суд у межах своєї компетенції повинен вжити заходів, спрямованих на одержання додаткових даних. Для цього він за законом має право здійснити судовий виклик будь-якої особи, призначити повторну експертизу, дослідити протоколи слідчих (розшукових) дій та інші долучені до кримінального провадження документи, оглянути певне місце. Якщо ж і зусилля суду виявляться марними, останній повинен ухвалити виправдувальний вирок.

Диспозитивність кримінального провадження (ст. 26 КПК України) гарантує вільне використання сторонами своїх прав у межах та у спосіб, передбачених процесуальним законом. Формою її законодавчої реалізації є закріплення процесуальних прав сторін, зокрема щодо: визначення меж обвинувачення та права відмовитися від нього; укладення угод про примирення чи визнання винуватості; відмови від судового розгляду в спрощеному провадженні або від дослідження доказів щодо певних обставин за загального порядку кримінального провадження. Водночас повноваження суду щодо вирішення зазначених питань обмежуються позиціями сторін. Звісно, у передбачених законом випадках він може не погодитися з їхніми домовленостями, але вплинути, скажімо, на свавільну відмову прокурора від обвинувачення або його необґрунтоване пом'якшення суд не здатен, що ставить процес з'ясування дійсних обставин

кримінального провадження у певні межі, вийти за які суд не має права[5].

Незмінність складу суду та безперервність судового розгляду (ст. ст. 319, 322 КПК України). Судовий розгляд у кримінальному провадженні повинен бути проведений в одному складі суду. У разі якщо суддя позбавлений можливості брати участь у судовому засіданні, він має бути замінений іншим суддею, після чого судовий розгляд розпочинається із самого початку. Продовження розгляду справи судом в оновленому складі можливе лише за умов, що проти цього не заперечують сторони, потерпілий, згоден новопризначений суддя (ч. 2 ст. 319 КПК України) або якщо ним є запасний суддя (ст. 320 КПК України).

Щоправда, у судовій практиці трапляються й винятки з цього, здавалося б, імперативного правила. Так, в одній зі своїх постанов Верховний Суд, констатуючи фундаментальне значення принципу безпосередності судового розгляду, зауважив, що безпосередності, як і будь-якій іншій загальній засаді судового провадження, притаманна певна гнучкість за певних обставин. При реалізації принципу безпосередності судового розгляду суд має узгоджувати його з іншими засадами кримінального процесу та/або легітимними інтересами суспільства чи окремих осіб. Зокрема, це стосується створення необхідних умов для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав та виконання процесуальних обов`язків (ч. 6 ст. 22 КПК України), а також забезпечення розумного строку розгляду справи (ч. 2 ст. 28 КПК України). У зазначеній справі суд зважив на те, що до заміни судді судовий розгляд у цій справі вже тривав 5 років і за цей час було досліджено значний обсяг доказів. Зокрема, було зауважено на тому, що: допитано 36 свідків і вивчено 59 томів інших доказів; вирішальна більшість суддів у колегії (два з трьох) не були замінені й брали участь у дослідженні доказів; сторона обвинувачення в апеляційній та касаційній скаргах не зазначила, які саме докази були неправильно оцінені колегією суддів внаслідок заміни судді. За таких обставин, на думку Верховного Суду, рішення суду першої інстанції продовжити розгляд справи не

[5] Так, наприклад, у кримінальній справі № 204/6235/15-к Верховний Суд відмовив у задоволенні касаційної скарги потерпілих, які стверджували, що кримінальне правопорушення вчинено групою осіб, тоді як до кримінальної відповідальності притягнули лише одного зі співучасників. Також вказували на необхідність кваліфікації злочину за більш тяжкою статтею кримінального закону. Суд зазначив, що суд не наділений процесуальними повноваженнями виходити за межі пред`явленого обвинувачення, збільшувати його об'єм, перекваліфіковувати дії обвинуваченого на більш тяжкі кримінальні правопорушення та пред`являти обвинувачення або притягати до кримінальної відповідальності інших осіб, які не пред'являлися обвинуваченням. Ці повноваження належать виключно до компетенції слідчого та прокурора як сторони обвинувачення.

виглядає доцільним (справа № 461/5454/14-к). Проте наведений приклад є виключенням із загального правила, запорукою уникнення порушень якого є належна організаційно-підготовча діяльність головуючого.

Судовий розгляд відбувається безперервно, крім часу, призначеного для відпочинку. Вичерпний перелік підстав для відкладення судового засідання визначено законом (ст. 322 КПК України). Незмінність складу суду та безперервність судового розгляду має на меті забезпечити ухвалення судом рішення під свіжим і цілісним враженням того, що кожен суддя бачив і чув на суді, й означає, що: 1) рішення суду має слідувати безпосередньо за слуханням справи, так щоб його увага не відволікалася від справи сторонніми заняттями у проміжок між слуханням і рішенням; 2) кожен суддя повинен вислухати всю справу, від початку до кінця.

Безпосередність і усність судового дослідження (ст. 23 КПК України). Під час судового провадження всі надані сторонами докази підлягають безпосередньому дослідженню. Суд особисто повинен заслухати показання обвинуваченого, потерпілого, свідків, дослідити висновки експертів, протоколи окремих слідчих дій та інші документи, оглянути речові докази. Водночас судовий розгляд не виключає можливість дослідження матеріалів досудового слідства без повтору в суді тих дій, у результаті яких вони були отримані. У судовому засіданні, наприклад, не повторюється слідчий експеримент, пред'явлення для впізнання, результати яких зафіксовані в протоколах відповідних слідчих дій. Проведення огляду місця події під час судового розгляду є доцільним лише за умови, що дані протоколу слідчого огляду, які мають значення для кримінального провадження, аргументовано заперечуються кимось із учасників судового провадження, або в разі, коли суд визнає за необхідне оглянути певне приміщення чи ділянку місцевості. Стосовно речових доказів джерелом фактичних даних (відомостей) виступає протокол огляду предмета. Тому огляд речових доказів у судовому засіданні є необхідним за наявності обґрунтованого бажання суб'єкта доказування звернути увагу суду на окремі якості предмета (ознаки, сліди), що залишені поза увагою слідчого.

Найповнішій реалізації засади безпосередності дослідження доказів сприяє усність при проведенні процесуальних дій. Усність є такою формою подання доказів і обговорення питань при провадженні процесуальних дій, що найкращою мірою впливає на правильність сприйняття доказів та встановлення безпосереднього контакту між судом і учасниками судового провадження. Водночас допитувані мають право користуватися нотатками, коли показання стосуються розрахунків чи інших даних, які важко зберегти в пам'яті (ч. 12 ст. 352 КПК України),

що не суперечить усності судового розгляду, бо й у цьому разі показання даються усно.

На особливу увагу заслуговує припис частини четвертої ст. 95 КПК України, згідно з яким суд може обґрунтовувати свої висновки лише на показаннях, які він безпосередньо сприймав під час судового засідання або отриманих слідчим суддею в порядку, передбаченому статтею 225 цього кодексу. Позиція Верховного Суду з цього питання непохитна навіть у разі смерті допитаної слідчим особи (постанова № 628/1284/20), про що мусить пам'ятати прокурор, затверджуючи обвинувальний акт, положення якого виключно або переважно ґрунтуються на визнанні вини підозрюваним, показаннях потерпілого або свідка.

Відкритість судового провадження (ст. 27 КПК України). На відміну від досудового слідства, для якого не характерна публічність процесу, судовий розгляд відбувається гласно й відкрито за участю сторін та інших осіб. Звичайно, їхня присутність у залі судового засідання не може не впливати на зміст тактики проведення окремих судових дій. При цьому варто пам'ятати, що страх публічних виступів – найпоширеніша фобія, «попереду тільки смерть, павуки чи висота». За даними Національного інституту психічного здоров'я (США), страх публічних виступів стосується майже 73 % населення[6].

Зазвичай допитуваній особі небайдужа реакція присутньої у залі публіки. Реакція присутніх здатна кардинально змінити настрій допитуваного, негативно позначитися на процесі пригадування та відтворення обставин, які стосуються предмета допиту, виступити своєрідною формою навіювання, під впливом якої свідки іноді змінюють свої показання. Для особи, яка веде допит, у такій обстановці ускладнюється встановлення особистого контакту з допитуваним, використання окремих прийомів допустимого психологічного впливу тощо.

Колективний характер дослідження доказів є досить позитивним, оскільки сприяє об'єктивності дослідження, перевірці та оцінці доказів. Зокрема, звертається увага на більшу кількість обставин, висловлюються думки, зауваження, заперечення, для чого під час досудового розслідування відсутні належні умови. Слідчі іноді не зосереджуються на всебічному дослідженні отримуваної інформації або навмисно ігнорують її з «тактичних» міркувань. Можливості суду у встановленні істини у справі збільшуються завдяки, наприклад, застосуванню таких методів отримання показань, як шаховий або перехресний допит. Водночас

[6] Starnes E. Overcoming the Terror of Testifying. *Lexipol.* URL : https://www.lexipol.com/resources/blog/overcoming-terror-of-law-enforcement-courtroom-testimony/.

можуть виникнути й небажані конфлікти між учасниками судового розгляду, що ускладнюють процес судового дослідження.

Особиста присутність обвинуваченого в судовому засіданні та його обізнаність щодо наявних проти нього доказів дає йому можливість брати безпосередню участь у здійсненні всіх пізнавальних дій, на рівні з державним обвинувачем допитувати викликаних для цього осіб. Порівняно з допитом на досудовому слідстві, допит особи в суді надає стороні захисту можливість провести його більш ефективно, оскільки на цей час сторонам вже відомі всі суттєві елементи пред'явленого обвинувачення та всі докази, отримані під час досудового розслідування. З іншого боку, поінформованість обвинуваченого щодо обсягу та характеру зібраних доказів, як правило, унеможливлює використання фактора раптовості. З тих самих причин виключається можливість застосування таких поширених у слідчій практиці прийомів, як демонстрація можливостей розслідування, обізнаність допитувача щодо предмета допиту, перебільшення наявності доказів тощо. Водночас у підсудного з'являється можливість застосування вербальних і невербальних способів впливу на потерпілих, свідків обвинувачення, що вимагає від головуючого підвищеного контролю за поведінкою обвинуваченого та порядком у залі судового засідання.

Стислі часові рамки процесу дослідження обставин кримінального провадження, істотно обмежують можливості суб'єктів судового доказування щодо аналізу ситуації та вибору оптимальної лінії поведінки. Слідчий, коли це обумовлено тактичною доцільністю, може вдатися до багатогодинного, а іноді й до багатоденного допиту, застосовуючи тактичні перерви, комбінації, операції. Натомість безперервність судового дослідження не передбачає використання такої тактики, якщо тільки тривалість допиту не обумовлена обсягом кримінального провадження. У судовому засіданні допитувачу потрібно протягом кількох хвилин налагодити з допитуваним психологічний контакт, поставити йому потрібні запитання та отримати на них відповіді.

Більша, порівняно з досудовим слідством, віддаленість досліджуваних фактів і обставин у часі створює ризики втрати окремих джерел доказів. Так, скажімо, судовий допит проводиться через місяці, а то й роки після вчинення злочину, коли емоції, пов'язані з цією подією, вже згасли в очікуванні початку суду. Водночас обвинувачений встигає так багато разів повторити свої брехливі показання, що й сам може

нарешті в них повірити. У такій ситуації обвинувачений, даючи свідчення, не так вже й бреше з суб'єктивної точки зору. Суттєвий проміжок минулого часу створює істотні складнощі й для сумлінних осіб, на свідчення яких може впливати процес забування окремих обставин, «напластування» почутих чужих оцінок тощо.

Концентрація всіх джерел доказів в одному місці дає можливість оперативнішого дослідження фактичних обставин справи, встановлення їх взаємозв'язків і суперечностей, застосування перехресного та шахового методів допиту, пред'явлення допитуваному наявних у справі доказів із метою актуалізації забутого або подолання брехні.

Специфічність пізнавальної діяльності суду. Завданням суду в процесі доказування є всебічне, повне й неупереджене дослідження всіх доказів, оцінка їхньої належності, допустимості та достовірності. Складність пізнавальної діяльності при цьому полягає в тому, що суддя досліджує кожний доказ за участю сторін, утримуючи водночас у свідомості всю систему доказів у їхній сукупності. На його психологічний стан впливає усвідомлення соціальної значущості своєї ролі, велика кількість комунікативних зв'язків, високе навантаження оперативної пам'яті, багатоплановість та нестандартність окремих ситуацій, що вимагають розв'язання в умовах обмеженого часу.

Таким чином, розглянуті процесуальні умови судового розгляду кримінальних справ суттєво визначають специфіку судових ситуацій. Вони можуть складатися досить неочікувано для судді, що вимагає їхньої типізації та розроблення наукових рекомендацій, які б враховували процесуальний і тактичний аспекти судової діяльності.

1.4. Ситуаційний підхід у судові тактиці

Під час досудового розслідування та судового розгляду справи складається різна за ступенем складності обстановка кримінальної процесуальної діяльності. На основі її оцінки суб'єкти доказування приймають організаційні, тактичні та процесуальні рішення, обирають відповідні засоби, прийоми та методи своїх дій. У криміналістиці ця обстановка отримала назву «ситуація», а заснований на ній підхід став одним із основних інструментів методології сучасної криміналістики. Це з усією очевидністю демонструє тенденцію до використання ситуаційного підходу й у розробленні проблем судового провадження.

Втіленню теорії криміналістичних ситуацій у сферу кримінального судочинства присвячені праці вітчизняних і закордонних криміналістів, які погоджуються з тим, що процедура судового розгляду суттєво відрізняється від досудового провадження. Судові ситуації не повторюють ситуації слідчі, а отже, суд не може безпосередньо застосовувати рекомендації, призначені для органів досудового розслідування. Водночас відзначається схожість слідчих і судових ситуацій, що дозволяє при побудові вчення про криміналістичне забезпечення судового провадження використовувати розробки у галузі теорії слідчих ситуацій.

Структура слідчої ситуації, що містить компоненти психологічного, процесуального, тактичного, матеріального та організаційно-технічного характеру, може бути екстрапольована й на ситуацію судового розгляду. Остання формується під впливом низки об'єктивних та суб'єктивних чинників. *Об'єктивні чинники:* кримінально-правова кваліфікація досліджуваної події (визначає предмет доказування); наявність доказів, їхній характер та якість; ставлення підсудного до висунутого проти нього обвинувачення; кількість осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності; обсяг обвинувачення (кількість епізодів злочинної діяльності); протидія встановленню істини з боку сторін, а іноді й потерпілого, свідків та інших осіб; наявність у розпорядженні суду необхідних сил, засобів, часу й можливості їх використання оптимальним способом. *Суб'єктивні чинники:* психологічний стан та особливості осіб, які беруть участь у судовому провадженні; практичний досвід, психологічний стан, рівень знань і вмінь судді та професійність представників сторін; здатність судді приймати й реалізовувати рішення в проблемних умовах; активність суду, спрямована на зміну ситуації у сприятливому для судового розгляду напрямі; наслідки помилкових дій сторін і суду тощо.

Таким чином, судова ситуація є цілісною складною системою інформаційно-пізнавального характеру, що об'єднує в собі як суб'єкта, так і умови його діяльності. З урахуванням цього *судова ситуація* може бути визначена як *становище судового провадження на певний момент його здійснення, що характеризується сукупністю умов та обставин, на підставі оцінки яких суддею приймаються рішення щодо обрання та застосування процесуальних і тактичних засобів, спрямованих на реалізацію покладених на нього завдань*.

Судові ситуації можуть бути класифіковані за такими ознаками:

1. *За ступенем загальності обставин судового провадження* – поділяються на типові (характерні для розгляду певної категорії кримінальних справ) та індивідуальні (відображають специфіку конкретного судового провадження). Індивідуальна (конкретна) судова ситуація може бути схожою за певними елементами на ситуацію, що вже зустрічалася в аналогічних судових провадженнях. З іншого боку, конкретна судова ситуація може бути й унікальною, тобто мати неповторювані особливості, притаманні тільки цьому конкретному судовому провадженню. Очевидно, що унікальні ситуації є найбільш проблемними, оскільки вимагають від судді максимального розумового напруження у виборі шляхів їх розв'язання.

Зважаючи на нескінченну різноманітність індивідуальних судових ситуацій, практично неможливо розробити алгоритм дій і рішень, який однаково добре «працював» би навіть у схожих ситуаціях. Тому для судді важливим є вміння творчо пристосувати типові криміналістичні рекомендації до конкретних умов судового провадження. У разі ж коли ступінь унікальності окремої ситуації унеможливлює її однозначну кваліфікацію, суддя повинен розробити для неї індивідуальну програму послідовних дій, мобілізуючи інтелектуально-евристичні здібності, власні теоретичні знання і досвід судової практики;

2. *За характером оцінюваного моменту* – можна виокремити етапні та проміжні судові ситуації. Етапними є ситуації: а) початкові – виникають під час підготовчого провадження (етапи призначення й проведення підготовчого судового засідання); б) подальші – характеризують етап дослідження доказів; в) завершальні – охоплюють етапи судових дебатів, останнього слова обвинуваченого, ухвалення та проголошення остаточного рішення. Проміжні судові ситуації відображають стан судового провадження в періоди після підготовчого судового засідання та між судовими засіданнями з розгляду справи по суті й характеризуються наявністю певного обсягу виконаної роботи та досліджених доказів, які розкривають позиції сторін та окремі обставини кримінального провадження;

3. *Щодо можливості реалізації завдань кримінального судочинства* ситуації судового провадження можна поділити на дві великі групи за ознакою сприятливості умов судового провадження для здійснення судом його процесуальної функції: 1) сприятливі судові ситуації; 2) несприятливі судові ситуації.

Сприятливі судові ситуації характеризуються доволі повною

інформаційною визначеністю, відсутністю процесуальних та жорстких міжособистісних конфліктів. Зазвичай такі ситуації виникають у разі визнання обвинуваченим винуватості, укладення процесуальних угод, що виключає необхідність дослідження всього масиву зібраних у результаті досудового розслідування доказів та дозволяє швидко підготувати й провести судовий розгляд протягом одного судового засідання.

Несприятливі судові ситуації відрізняються наявністю істотних труднощів психологічного, організаційно-забезпечувального та пізнавального характеру, обумовлених відсутністю інформації, необхідної для належної організації судового провадження, конфліктом сторін, протидією судовому дослідженню з боку обвинуваченого або інших учасників кримінального процесу. Залежно від домінування того чи іншого чинника несприятливі ситуації мають декілька різновидів, поміж яких у літературі найчастіше згадують ситуації інформаційної невизначеності та конфліктні ситуації.

Судові ситуації інформаційної невизначеності обумовлені тим, що з огляду на забезпечення неупередженості суду законодавчо заборонено надавати йому будь-які документи, окрім обвинувального акта, реєстру матеріалів досудового розслідування та цивільного позову (за наявності відповідної заяви позивача). Відсутність у розпорядженні суду матеріалів досудового розслідування до початку дослідження доказів у справі створює велетенську як організаційно-тактичну, так і процесуальну проблему судового провадження. У таких умовах важко уявити конструктивне вирішення судом питань щодо: складу осіб, які братимуть участь у судовому розгляді; розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора, які не підлягають оскарженню на досудовому слідстві; вирішення клопотань учасників судового провадження про здійснення судового виклику певних осіб до суду для допиту та витребування певних речей чи документів; обрання, зміни чи скасування заходів забезпечення кримінального провадження, зокрема запобіжного заходу; визначення відкритого чи закритого режиму судового розгляду.

Конфліктні судові ситуації характеризуються інтенсивністю (гостротою) протидії сторін судового провадження, що впливає на можливість реалізації завдань кримінального судочинства. За ступенем інтенсивності можна виділити конфлікти низького, середнього та високого ступеня. Перші з них характеризуються недотриманням норм

моралі, професійної етики й можуть виражатися у неявці до суду без поважних причин прокурора або захисника, недодержанні порядку в судовому засіданні, непідкоренні розпорядженням головуючого. Сюди ж можна віднести деякі інші незначні (легко усувні) порушення процесуальної дисципліни, наприклад, неприбуття на виклик без поважної причини обвинуваченого, свідка, потерпілого, цивільного відповідача, представника юридичної особи. Процесуальні санкції за вчинення таких правопорушень та порядок їх застосування передбачені ст. ст. 139, 140, 223–227, 330 КПК України.

Конфлікти середнього ступеня інтенсивності полягають у суттєвих порушеннях учасниками кримінального провадження встановлених процесуальним законом правил поведінки, що перешкоджають руху кримінальної справи. З-поміж них втеча, переховування від органів слідства та суду, злісне ухилення від явки до слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду, невиконання обов'язків, покладених судом на підозрюваного, обвинуваченого при обранні запобіжного заходу, не пов'язаного з позбавленням волі або у виді домашнього арешту тощо. Процесуальними засобами розв'язання таких конфліктів є оголошення розшуку обвинуваченого, обрання або зміна запобіжного заходу. До цієї ж категорії можуть бути віднесені конфлікти, що містять у своїй структурі делікти, відповідальність за які встановлено Кодексом України про адміністративні правопорушення, зокрема: прояв неповаги до суду (ст. 185-3), злісне ухилення свідка, потерпілого, експерта, перекладача від явки до органів досудового розслідування чи прокурора (ст. 185-4), перешкоджання явці до суду народного засідателя, присяжного (ст. 185-5).

Тяжкі процесуальні конфлікти виражаються у вчиненні злочинів, передбачених нормами розділу XVIII КК України, зокрема: введення в оману суду або втручання в діяльність судових органів; відмова свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків; перешкоджання з'явленню свідка, потерпілого, експерта, спеціаліста, примушування їх до відмови від давання показань чи висновку; втеча з-під варти; втручання в діяльність захисника чи представника особи; завідомо незаконні затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою; притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності; порушення права на захист; погроза або насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного та ін. Це так звані делікти «подвійної» правової природи,

що являють собою порушення норм кримінального матеріального і водночас процесуального права та слушно називаються кримінальними процесуальними конфліктами.

Запитання для самоконтролю до розділу 1

1. Як відбувалося становлення і розвиток судової тактики?
2. Що являє собою судова тактика?
3. У чому полягають мета і завдання судової тактики?
4. Що складає об’єкт і предмет судової тактики?
5. Які елементи входять у структуру судової тактики?
6. Що є джерелами судової тактики?
7. Яке місце займає судова тактика в системі криміналістики?
8. Які існують основні категорії судової тактики?
9. У чому полягає вплив загальних процесуальних умов та особливостей доказування на стадії судового розгляду на специфіку тактичних прийомів і методів судового дослідження?
10. Що являють собою судові ситуації та їх класифікація?

РОЗДІЛ 2
ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПЛАНУВАННЯ СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ

2.1. Загальні положення організації судового провадження

Судове провадження є складним видом соціальної діяльності, ефективність якої досягається оптимальною організацією певної послідовності процесуальних дій. Ця послідовність має бути правильно визначена і з тактичного погляду вдало реалізована. Організація судового провадження передбачає упорядкування та регулювання дій окремих учасників процесу з урахуванням передбаченої законом процедури. Суб'єктом управління судовим провадженням, а отже, й особою, відповідальною за його належну організацію, є головуючий суддя. Він керує ходом судового засідання, забезпечує додержання послідовності та порядку вчинення процесуальних дій, спрямовує судове дослідження на з'ясування всіх обставин, що мають значення для кримінального провадження, усуваючи із судового розгляду все зайве.

Організація судового провадження невіддільна від його планування, що є необхідним засобом розв'язання основної проблеми – подолання інформаційної невизначеності у кримінальній справі. Планування розглядається як розумова діяльність, спрямована на підготовку судового розгляду, моделювання послідовності судових дій із дослідження доказів і тактики їх проведення. Визначальну роль у цьому процесі відіграють версії, які є логічною основою планування та вектором пізнавальної діяльності суду. Співвідношення категорій «версія» та «план» виражається так: версія – гіпотеза, що підлягає перевірці; план – модель діяльності з перевірки версії. Версія обвинувачення відображена в обвинувальному акті, що оголошується прокурором на початку судового розгляду. Версія захисту може бути представлена у будь-який момент дослідження обставин справи.

Рефлексія щодо повноти встановлених на підтвердження версії обвинувачення фактів, а також розгляд версії захисту нерідко приводить суддю до висновку про можливість альтернативних варіантів розвитку досліджуваної події загалом або її окремих обставин, а отже, створює умови для висунення власних версій. Отримавши необхідний обсяг

інформації про обставини кримінального провадження, суддя може дійти таких висновків: а) версії захисту всебічно досліджені, враховані або обґрунтовано спростовані стороною обвинувачення; б) версії захисту взагалі не перевірені, перевірені неякісно або безпідставно відкинуті; в) відомості щодо версій захисту, як і відомості про перевірку слідством інших версій події, у справі відсутні. Висунення судових версій можливе в усіх трьох випадках, якщо у судді виникають власні припущення щодо обставин події, які не враховані ані у версії обвинувачення, ані у версії захисту.

Версії поділяються на загальні, що визначають склад кримінального правопорушення в цілому (версії кваліфікації), та окремі, що стосуються певних обставин досліджуваної події (особи злочинця, виявлених слідів, джерел доказів тощо).

Загальні судові версії можуть мати такий вигляд.

Версія про відсутність події або складу злочину. Версію про невинуватість обвинуваченого називають контрверсією. Вона здебільшого висувається для реалізації принципу повного та всебічного дослідження всіх обставин кримінального провадження. Очевидно, що контрверсія виникає не безпідставно, а тільки за умови, що у справі наявні матеріали, які дають привід для сумніву в обґрунтованості обвинувальної тези.

Версія стосовно того, що реально мала місце інша подія, ніж та, яка наведена у версії обвинувачення чи захисту. За наявності підстав у судді може сформуватися інше припущення щодо обставин і результатів події та правильності пропонованої обвинуваченням кваліфікації кримінального правопорушення. Це пов’язане з тим, що в результаті аналізу запропонованої обвинуваченням кримінально-правової кваліфікації події суддя виявляє неточності в оцінці деяких елементів складу кримінального правопорушення слідчим і прокурором. До такої версії суддя може дійти, висуваючи окремі версії щодо певних обставин події, які у своїй сукупності породжують іншу загальну версію – про подію злочину загалом.

Потрібно підкреслити, що налаштований на пізнання істини скептицизм суду щодо версій сторін кримінального провадження є запорукою його об’єктивності. Тому суддя не повинен вірити словам, не підтвердженим фактами. Дотримання судом усіх правил версійної роботи можливе лише у разі дослідження не лише остаточної версії обвинувачення, але й висунення та перевірки версій, недосліджених або необґрунтовано відкинутих під час досудового розслідування. Тільки за таких умов суд має право визнати свою версію єдино правильною, тобто

такою, що повністю віддзеркалює дійсні обставини досліджуваної події[7].

Організаційна діяльність суду в кримінальному провадженні складається з послідовних інтелектуальних і вольових операцій із прийняття та реалізації різноманітних тактичних і процесуальних рішень. Попри те, що більшість завдань, котрі вирішуються під час судового розгляду, є суто процесуальними, їх розв'язання залежить від ситуації, що склалася на певний момент. Тому вони мають яскраво виражений тактичний характер. До основних тактико-організаційних рішень суду належать:

– розв'язання клопотань учасників судового провадження;

– витребування документів, зокрема скарг підозрюваного чи обвинуваченого, поданих ним під час кримінального провадження, та рішень за наслідками їх розгляду;

– виклик у судове засідання осіб для з'ясування добровільності укладення угоди про примирення між потерпілим і підозрюваним (обвинуваченим) чи угоди між прокурором і підозрюваним (обвинуваченим) про визнання вини;

– призначення розгляду в судовому засіданні обвинувального акта, який надійшов із клопотанням про його розгляд у спрощеному провадженні, та виклик для участі в ньому учасників кримінального провадження;

– визначення порядку дослідження доказів під час судового розгляду;

– застосування заходів забезпечення кримінального провадження та проведення слідчих (розшукових) дій під час судового провадження;

– здійснення виклику будь-якої особи за наявності достатніх підстав вважати, що вона може дати показання, які мають значення для правильного вирішення справи по суті;

– призначення експертизи;

– проведення огляду певного місця;

– застосування криміналістичних засобів, методів і прийомів

[7] Верховний Суд неодноразово наголошував, що суд не може залишити без уваги частину доказів та встановлених на їхній підставі обставин лише з тієї причини, що вони суперечать версії обвинувачення. Для дотримання стандарту доведення поза розумним сумнівом недостатньо, аби версія обвинувачення була лише вірогіднішою за версію захисту. Законодавець вимагає, щоб будь-який обґрунтований сумнів у тій версії події, яку висунуло обвинувачення, був спростований фактами, встановленими на підставі допустимих доказів, і єдина версія, якою розумна та безстороння людина може пояснити всю сукупність фактів, установлених у суді, – це та версія подій, яка дає підстави для визнання особи винною за пред'явленим обвинуваченням (постанови від 11.09.2019 у справі № 185/8507/14, від 21.01.2020 у справі № 754/17019/17-к).

дослідження й перевірки доказів у ході проведення судових дій;

– відновлення з'ясування обставин, встановлених під час кримінального провадження, та перевірки їх доказами, якщо в ході судових дебатів виникне потреба подати нові докази або якщо в останньому слові обвинувачений повідомить про нові обставини, які мають істотне значення для кримінального провадження.

З поняттям тактичного рішення тісно пов'язане інше – тактичного ризику, як допущення несприятливих наслідків реалізації тактичного рішення. Ризикованим може бути рішення щодо послідовності проведення певних судових дій, застосування криміналістичних прийомів чи їх комплексів. У ситуаціях недостатньої інформаційної визначеності будь-яка процесуальна дія, використаний прийом, поставлене запитання може виявитися корисним одній стороні та суперечитиме інтересам іншої. Проте головна мета суду полягає у створенні умов, сприятливих для встановлення дійсних обставин досліджуваної події, що є стрижнем організації судового провадження.

2.2. Організаційно-тактичні заходи підготовчого провадження

Ефективному здійсненню кримінального судочинства та досягненню мети доказування в суді першої інстанції значною мірою сприяє планування й організація етапу, що передує процесу безпосереднього судового дослідження. Таким етапом є підготовче провадження. Завданням підготовчого провадження є процесуальне та організаційне забезпечення судового розгляду. Ефективність судового розгляду суттєво залежить від повноти, всебічності та ретельності його підготовки. Більшість рішень, які ухвалюються судом на цьому етапі, мають прямий вплив на правильність розгляду справи по суті. На початковому етапі суддя має спрогнозувати розвиток судової ситуації й обрати варіанти своїх дій, що здатні забезпечити оптимальний хід з'ясування встановлених під час досудового провадження обставин і перевірку їх доказами. У процесі оцінки ситуації, що склалася на момент закінчення досудового розслідування й віддзеркалена в обвинувальному акті, суддя закладає фундамент програми судового розгляду.

Найголовнішим при виборі судової тактики та розробленні плану її реалізації є аналіз і узагальнення криміналістично значущої інформації. Адже суб'єкт, який не проаналізував наявну інформацію, не в змозі прийняти тактично правильне рішення. Тільки вивчивши попередню інформацію, проаналізувавши, наскільки це можливо, завершальну

ситуацію досудового розслідування, суддя здатний підійти до побудови програми судового провадження. Вивчення суддею доступних йому на цьому етапі матеріалів кримінального провадження слід розглядати у двох аспектах:

– процесуальному, де основними завданнями є розв'язання питань, передбачених ст. ст. 314, 315 КПК України[8];

– криміналістичному, як інформаційну базу для організації та планування судового розгляду, вибору тактичних прийомів проведення судових дій.

Головуючий має докласти максимум зусиль щодо використання наданих законом можливостей для реалізації завдань підготовчого провадження з метою запобігання ускладненням судового розгляду. У контексті організаційно-тактичного забезпечення судового розгляду судді корисно сформувати деяке уявлення про наявні у сторін докази вже на етапі підготовчого провадження. Без цього неможливо оцінити судову ситуацію та спрогнозувати її розвиток. Тому заслуговує на підтримку рекомендація авторів видання «Настільна книга професійного судді», згідно з якою під час підготовки справи до судового розгляду головуючий може поставити сторонам запитання про їхні плани щодо представлення доказів у ході розгляду справи та бачення ними приблизних термінів судового дослідження. Надані відомості суддя може використати для планування розгляду справи[9].

Суттєвим чинником розвитку судової ситуації є ставлення обвинуваченого до висунутого проти нього обвинувачення. Законом не передбачена можливість з'ясування цієї обставини під час підготовчого судового засідання, а отже, для досягнення організаційно-тактичних завдань цього етапу судового провадження слід звертати увагу на непрямі ознаки визнання чи заперечення обвинуваченим своєї провини. Деякі висновки можна зробити, зважаючи на характер заявлених під час підготовчого судового засідання клопотань. Скажімо, клопотання про виклик свідків або витребування документів дає підстави прогнозувати дослідження під час судового розгляду зібраних сторонами доказів у повному обсязі, що свідчить про незгоду захисту з обвинуваченням або його окремими положеннями.

Ситуація надзвичайної інформаційної невизначеності на етапі

[8] Особливу увагу слід приділяти порушенням процесуального законодавства, які є підставою для повернення обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру прокурору.

[9] Марчук Н. О. та ін. Настільна книга професійного судді (кримінальне провадження) / за ред. Н. О. Марчук. Київ : «Арт-Дизайн», 2015. 248 с. С. 167–168.

підготовчого провадження спонукає до скрупульозного вивчення обвинувального акта та додатків до нього, які дозволяють: а) отримати відомості щодо кількості обвинувачених та епізодів злочинної діяльності, кримінально-правової кваліфікації правопорушення, обсягу та характеру процесуальних дій, вчинених на стадії досудового розслідування, наявності (в окремих випадках) процесуального конфлікту; б) скласти уявлення про соціальний статус особи, притягнутої до кримінальної відповідальності (сімейний стан, місце роботи, попередні судимості, деякі риси психологічного портрета тощо); в) висунути припущення щодо ставлення обвинуваченого до інкримінованого правопорушення.

Особистісна характеристика обвинуваченого може бути доповнена під час підготовчого судового засідання шляхом спостереження за його поведінкою, мовою (використанням жаргонної лексики тощо). Доволі пізнавальними в цьому плані можуть стати й наведені в обвинувальному акті фактичні обставини кримінального правопорушення та відомості про обставини, що обтяжують чи пом'якшують покарання. Так, наприклад, відомості про кваліфікуючі обставини (вчинення злочину з особливою жорстокістю, стосовно малолітньої особи або особи похилого віку, вагітної жінки тощо) суттєво доповнюють психологічний портрет обвинуваченого. Відомості про його щире каяття, сприяння розкриттю злочину та викриттю співучасників, відшкодування завданих збитків, окрім того, що певним чином характеризують особу, надають підстави для позитивного прогнозу щодо подальшого руху справи.

Певні відомості, що мають криміналістичний інтерес, містяться й у додатках до обвинувального акта. Реєстр матеріалів досудового розслідування дозволяє отримати деякі дані про обсяг доказів, що можуть стати предметом судового дослідження, про застосований до обвинуваченого запобіжний захід, інші види забезпечення кримінального провадження. Наявність цивільного позову та його зміст інколи дають уяву про позицію потерпілого у справі. Окрім того, трапляються випадки зафіксованої слідчим відмови підозрюваного від ознайомлення з матеріалами кримінального провадження, надання розписки про отримання копії обвинувального акта, що свідчить про його ставлення до висунутого обвинувачення та характер відносин між сторонами кримінального провадження.

За недостатності інформації, що характеризує обвинуваченого, у підготовчому судовому засіданні суд за власною ініціативою або за клопотанням прокурора чи сторони захисту вирішує питання щодо складання досудової доповіді представником служби пробації. Стосовно

цього судом постановляється ухвала із зазначенням строку підготовки такої доповіді (ч. 5 ст. 314 КПК України). У ситуаціях недостатньої інформаційної визначеності не варто нехтувати такою можливістю, адже досудова доповідь повинна містити відомості про соціально-психологічну характеристику обвинуваченого, його особистісні характеристики (контроль над поведінкою та мисленням, психічний стан, зловживання алкоголем, наркотичними засобами, психотропними речовинами або їх аналогами), ставлення обвинуваченого до правопорушення тощо[10]. Вона не може використовуватися у кримінальному провадженні як доказ винуватості обвинуваченого у вчиненні злочину (ст. 314-1 КПК України), проте поряд зі своїм основним призначенням (забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого, а також прийняття судового рішення про міру покарання) цілком застосовна як джерело криміналістично значущої інформації.

Підготовче судове провадження передбачає й уточнення переліку учасників процесу. Безперервність судового розгляду вимагає, аби вже на цьому етапі головуючий мав чітке уявлення про склад осіб, які братимуть участь у судовому розгляді, та вичерпний список осіб, які будуть допитуватись у судовому засіданні. Прокурор, потерпілий, цивільний позивач, обвинувачений та його захисник, цивільний відповідач та його представник мають брати участь у судовому розгляді відповідно до свого статусу. Участь у судовому провадженні свідків, спеціалістів, експертів заснована на необхідності дослідження за участю цих осіб певних фактів та обставин. Варто підкреслити, що головуючий повинен бути наполегливим у з'ясуванні кількості учасників судового розгляду. Вкрай небажано відкладати вирішення цього завдання на початок процедури судового розгляду, що неминуче тягне його відкладення.

Розглядаючи клопотання учасників кримінального провадження про допит тих чи інших осіб, суддя повинен вимагати аргументації його необхідності. Таке клопотання буде обґрунтованим лише за умови наведення обставин, для доведення яких викликається свідок, або доказів, дослідження яких вимагає спеціальних знань чи професійних навичок. Отримана у такий спосіб інформація може бути використана як орієнтуюча для прогнозування майбутніх ситуацій судового розгляду та його планування. Визначивши терміни виклику учасників кримінального

[10] Про затвердження Порядку складення досудової доповіді : наказ Міністерства юстиції України від 27.01.2017 № 200/5. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0121-17#Text.

провадження, розподіливши їх у часі хоча б за днями (а у складних справах і протягом дня), можна досягти економії часу та певного підвищення ефективності їхньої участі у судовому засіданні. Тим самим виключаються небажані повторні виклики, просиджування свідка без виклику до зали судового засідання, а потім неявка на наступне засідання тощо.

Планування судового розгляду потребує прогнозування строків його проведення, що залежить від об'єктивних та суб'єктивних чинників. До об'єктивних відносять кількість справ, що знаходяться у провадженні судді, кількість учасників процесу (свідків, потерпілих, обвинувачених, захисників та ін.), криміналістичну складність досудового розслідування, характеристику предмета судового розгляду тощо. Суб'єктивними чинниками впливу на тривалість судового розгляду є професіоналізм судді, наявність у нього достатніх знань, навичок та досвіду. Не можна визнати правильним існуючу ще поміж деяких суддів думку, що планування судового провадження необхідне тільки у багатоепізодних, групових справах. Розгляд навіть найпростіших кримінальних справ потребує планування. Відмінність планування розгляду «простих» і «складних» проваджень полягає лише в тому, що в першому випадку план буде простішим, а в другому – більш складним.

Криміналістична складність досудового розслідування є характеристикою змістовної сторони розслідування. Вона охоплює кількість сил і засобів, що були застосовані для встановлення обставин кримінального правопорушення, обсяг та інтенсивність слідчих дій. Зв'язок між криміналістичною складністю досудового розслідування та складністю судового розгляду неоднозначний. Досудове провадження ускладнюється при розслідуванні багатоепізодних або групових злочинів. У таких випадках складним може стати й судовий розгляд. Проте складність судового розгляду не завжди обумовлена криміналістичною складністю досудового розслідування. Великий обсяг слідчої роботи пов'язаний із тривалим встановленням особи (осіб), що вчинила неочевидний злочин. Водночас обґрунтування обставин, що входять до предмета доказування, під час судового дослідження може вимагати меншої кількості джерел, ніж та, що опрацьовувалася під час досудового розслідування[11]. Крім того, у разі беззастережного визнання

[11] Тому під час судового розгляду, аби не ускладнювати процес судового дослідження, суд може залучити до справи тільки ті джерела, які, на його думку, мають значення для встановлення обставин досліджуваної події. І не приймати від прокурора решту документів, зібраних у ході розслідування злочину (наприклад, відомості щодо перевірки версій, які не знайшли свого підтвердження).

підсудним своєї вини суд із дотриманням вимог ч. 3 ст. 349 КПК України може обмежитися його допитом і не досліджувати зібрані слідчим докази, незалежно від обсягу та тяжкості обвинувачення.

Постановлення ухвали про призначення справи до судового розгляду зумовлює здійснення певних організаційно-підготовчих дій, метою яких є вирішення передбачених кримінальним процесуальним законом питань та створення умов для забезпечення ефективності судового розгляду. Судовий розгляд має бути призначений не пізніше десяти днів після постановлення ухвали про його призначення (ч. 2 ст. 316 КПК України). Це надзвичайно складно зробити без належної організації судового провадження у випадках, коли справа розглядається колегіальним складом суду. Адже дату та час судового засідання головуючому доводиться узгоджувати із захисником (захисниками) та прокурором (прокурорами), а у передбачених законом випадках – із членами судової колегії. При цьому в судовій практиці трапляються епізоди, коли в судове засідання не з'являються без попередження не тільки обвинувачені, свідки чи потерпілі, але й обвинувач або захисник. Найчастіше це відбувається через зайнятість в іншому провадженні. Суд повинен вимагати від професійних представників сторін безумовного дотримання узгодженого з ними графіку судового розгляду. Для цього необхідно донести до їхнього розуміння, що змінити дату судового засідання може лише суддя, головуючий у цій справі, а не визначені сторонами чи іншими судами будь-яких інстанцій пріоритети.

Вибір часу початку судового засідання залежить також від термінів, визначених щодо інших справ, які мають бути розглянуті суддею. Розподіл справ за днями тижня та годинами робочих днів слід здійснювати, зважаючи на ступінь складності судового розгляду. Потрібно уникати ситуацій, коли викликана для допиту особа у простій справі тривалістю півгодини буде вимушена очікувати кілька годин через те, що розгляд попередньої, більш складної, справи затягнувся.

За результатами аналізу обвинувального акта, матеріалів та інформації, одержаної на попередніх етапах, у плані судового розгляду мусять знайти відображення: 1) епізоди злочинної діяльності, особи, притягнуті до кримінальної відповідальності, та їх взаємозв'язок; 2) версії обвинувачення, захисту, судді (судові версії); 3) оптимальна послідовність і тактика судових дій.

У ситуації, коли обвинувачений визнає себе винним, після його допиту першою досліджується версія обвинувачення. У разі коли підсудний заперечує свою провину, за допомогою його показань паралельно перевіряється версія обвинувачення та контрверсія –

припущення про можливість іншого варіанту розвитку досліджуваної події. Важливо, щоб останнє було аргументовано до певного ступеня правдоподібності, що надавало би підстави для розумного сумніву в обґрунтованості обвинувальної тези. Тільки за цієї умови контрверсія вимагає ретельної перевірки[12].

Оптимальна послідовність і тактика судових дій передбачає:

– допити обвинувачених (першими тих, хто бажає давати показання та виконував другорядну роль у вчиненні кримінального правопорушення);

– допити потерпілих (за епізодами);

– допити свідків (першими очевидців, із-поміж них спочатку тих, що мають більшу інформацією про подію злочину);

– пред'явлення для впізнання;

– огляд речових доказів, документів, звуко- та відеозаписів;

– огляд на місці;

– застосування заходів забезпечення кримінального провадження та проведення слідчих (розшукових) дій;

– додаткові, повторні допити;

– допит експерта;

– проведення експертиз.

Під час планування судових дій потрібно прогнозувати й тактику їх проведення. При цьому суддя виходить із наявних у справі матеріалів. Він може припускати можливі зміни деяких доказів (частіше показань обвинуваченого, потерпілого або свідків). Головними у структурі плану вважаються питання по суті кожного доказу (потрібно продумати зміст і послідовність запитань). Багато що залежить від ступеня повноти доказової бази обвинувачення та від появи під час судового розгляду нових версій. Також мають значення зв'язки між різними джерелами

[12] В одному з кримінальних проваджень (справа № 555/2067/18) особа, яка обвинувачувалась у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 121 КК України, постійно змінювала свої показання, щоразу висуваючи різні, суперечливі та кардинально протилежні версії події. Водночас вона не наводила жодної власної версії, яка була б чіткою, конкретною, логічною, послідовною та водночас не суперечила б наявним у матеріалах кримінального провадження доказам. Тобто у цьому випадку мова йшла про існування багатьох різних версій, сама лише наявність яких не покладає на суд обов'язку спростовувати кожну з них. Переглядаючи рішення у цій справі, Верховний Суд зазначив, що законодавець вимагає лише, щоб будь-який обґрунтований сумнів у тій версії події, яку надало обвинувачення, був спростований фактами, встановленими на підставі допустимих доказів, і єдина версія, якою розумна та безстороння людина може пояснити всю сукупність фактів, установлених у суді, є та версія подій, яка надає підстави для визнання особи винуватою за пред'явленим обвинуваченням.

доказів та встановлюваними ними обставинами.

Таким чином, письмовий план повинен містити визначення оптимального порядку, строків, способів і засобів судового дослідження, що може бути реалізовано у вигляді нотаток або розгорнутого викладення. Нотатки використовуються у простих справах і зазвичай містять питання, які необхідно з'ясувати з різних джерел. Розгорнутий план складається у складних справах із метою забезпечення повноти судового дослідження. Він повинен містити вказівки на обставини, що підлягають встановленню певними судовими діями, та прийоми й засоби реалізації останніх. Якщо ж суддя має власні версії, то розгорнутий письмовий план потрібно складати у кримінальній справі будь-якого ступеня складності.

2.3. Організаційно-тактичне забезпечення процедури судового розгляду

Складений план реалізується в судовому засіданні. У підготовчій частині судового розгляду головуючий здійснює процесуальні дії, що по суті мають організаційно-тактичний характер. Корінним питанням тактики судового розгляду є визначення обсягу та порядку дослідження доказів. Закон щодо цього містить лише одне правило: докази обвинувачення досліджуються в першу чергу (ст. 349 КПК України). За логікою закону, суд має ухвалити відповідне рішення, не маючи у своєму розпорядженні матеріалів досудового розслідування. Тому фактично суди мають певну «білу пляму» – їм не завжди відома вся інформація, яка потенційно стосується справи, що суттєво ускладнює вирішення зазначеного питання[13]. У таких умовах особливого значення набувають вступні промови сторін кримінального провадження. Звісно, виступ зі вступною промовою – це право, а не обов'язок сторони, однак ст. 321 КПК України надає суду широкі повноваження щодо проведення судового засідання для забезпечення з'ясування всіх обставин кримінального провадження. Тож задля ефективної презентації своєї позиції прокурори та адвокати повинні бути готовими, що суддя запропонує їм виступити зі вступними промовами. Останні є важливим інструментом надання судді інформації про фактичні обставини та питання, що викликають сумніви. У вступній промові має бути зазначено, якими доказами сторона підтверджуватиме наведені нею

[13] Пропозиції КМЄС щодо внесення змін до Кримінального процесуального кодексу. *Верховна Рада України.* URL : http://komzakonpr.rada.gov.ua/uploads/documents/31985.pdf.

обставини, порядок дослідження доказів, а також може бути висловлена позиція щодо предмета судового розгляду[14].

Ці початкові аргументи є головним умінням для кожного учасника усного судового розгляду. У такий спосіб кожна сторона має представити свою власну «теорію справи» – основну ідею презентації юриста в ході усного судового розгляду, яка поєднує юридичні елементи з фактичними твердженнями[15]. Тому головуючий, вже на етапі підготовчого судового засідання, повинен всіляко заохочувати сторони до майбутніх вступних промов, підкреслюючи їхнє значення та окреслюючи зміст.

Як зазначалось, одним із вагомих чинників ускладнення судової ситуації є невизнання (часткове визнання) вини обвинуваченим. За ним можуть бути виділені такі варіанти ситуацій:

- заперечення вини всіма обвинуваченими;
- заперечення вини окремими обвинуваченими;
- визнання вини частково всіма обвинуваченими;
- визнання вини частково окремими обвинуваченими.

Ключовим питанням у виборі алгоритму судового дослідження у зазначених ситуаціях є момент допиту обвинуваченого (обвинувачених). Як відомо, процесуальний закон питання про допит обвинуваченого вирішує однозначно – допит обвинуваченого, якщо останній не відмовляється від давання показань, провадиться обов'язково (ч. 4 ст. 349 КПК України). Тож незалежно від визнання вини суд повинен надати обвинуваченому право першим дати показання по суті пред'явленого обвинувачення. З огляду на його показання можна визначити, які з інкримінованих йому обставини обвинувачений визнає, які заперечує або тлумачить інакше, ніж вони викладені в обвинувальному акті.

Отже, якщо обвинувачений згоден давати показання, то доцільно починати з його допиту, інакше суд буде діяти в стані невизначеності щодо версії захисту. У процесі дослідження інших доказів суд перевіряє версії обвинуваченого, які могли змінитися після закінчення досудового розслідування. У судовій практиці такий порядок набув назви «загального» й за наявності згоди обвинуваченого давати показання обирається найчастіше як такий, що передбачає оптимальну послідовність дослідження доказів. З'ясувавши версію події, викладену обвинуваченим, суду та учасникам судового провадження легше

[14] Мауі Т. Судові процеси: стратегія, навички та нові методи переконання. Аспен Паблішерз, 2009. 194 с. URL : https://kmkdka.radaadvokativ.com.ua/sites/default/files/files/a5_zelenaya.pdf. С. 13–14.

[15] Sarrás S. C. Manual del nuevo procedimiento penal. Santiago : LexisNexis, 2002. 168 p. P. 221.

визначитись, які моменти обвинувачення очевидні та не заперечуються обвинуваченим, а на які слід звернути особливу увагу в ході подальшого судового розгляду.

Існує й інша точка зору, відповідно до якої в ситуації, коли обвинувачений заперечує свою вину, дослідження доказів пропонується починати з допиту потерпілих і свідків. І тільки після отримання від них викривальних показань рекомендується розпочинати допит обвинуваченого. Вважається, що, переконавшись у вагомості наявних доказів, обвинувачений навряд чи побажає їм суперечити, або ж його протидія буде не упертою. Але ця тактика дозволяє обвинуваченому коригувати свою версію з урахуванням показань потерпілого та свідків. Крім цього, обвинувачений, допитуваний в останню чергу, може заперечувати певні обставини або надати їм інше тлумачення, що зумовить необхідність повернення до повторного допиту свідків, потерпілих, перегляду відеоматеріалів тощо. Крім того, потрібно звернути увагу на такий організаційний момент: необхідний свідок може не з'явитися за викликом на повторний допит, оскільки може вважати, що він уже був допитаний. Це створить певні труднощі, оскільки потребує значно більших витрат, як порівняти з порядком «спершу допит обвинуваченого – потім допит потерпілого та свідків». Також слід додати, що, допитуючи обвинуваченого першим, суд фіксує версію захисту, від якої надалі з психологічного погляду складно відмовитися.

Потрібно підкреслити, що наведений «загальний» порядок є ефективним із погляду суб'єктів доказування, метою процесуальної діяльності яких є встановлення істини у справі. Натомість для сторони захисту, до планів якої відкриття об'єктивної істини входить далеко не завжди, вигіднішим є надання обвинуваченим показань після допиту решти осіб. Доводи ж про те, що, коли обвинувачений не визнає вину, показання потерпілого та свідків здійснять на нього суттєвий психологічний вплив, вочевидь перебільшені й не підтверджуються практикою. У суді, на відміну від досудового розслідування, цей прийом не має такого дієвого впливу на обвинуваченого, й випадки визнання ним своєї вини після її первісного заперечення є поодинокими. Тому найбільш продуктивним є такий порядок допитів:

1) якщо обвинувачений бажає давати показання, незалежно від того, визнає чи заперечує він свою вину, його слід допитувати першим (звісно, якщо він не бажає цього робити, то його допит буде можливим тільки після виникнення такого бажання);

2) за наявності декількох обвинувачених ефективніше спочатку допитати тих, які бажають давати показання, а серед них першими тих,

котрі визнають себе винними, потім потерпілих та свідків, і на останок інших обвинувачених, які забажали давати показання.

У ситуаціях заперечення підсудним своєї вини та відмови давати показання взагалі або на початку дослідження судом обставин кримінального провадження судді часто обирають порядок, за якого дослідження доказів починається з вивчення матеріалів справи (висновків експерта, документів, речових доказів, звуко- і відеозаписів). Зважаючи на законодавчу заборону надавати суду будь-які докази до початку судового розгляду, такий прийом слід визнати доцільним. Він дозволяє суду хоча б на цьому етапі судового провадження ознайомитися з наявними у справі доказами, що оптимізує послідовність подальшого допиту потерпілих, свідків, робить його більш змістовним, цілеспрямованим, звільняє від додаткових та повторних допитів, необхідність у яких часто виникає після дослідження документів, огляду речових доказів.

Слід зазначити, що з погляду тактичного впливу на ситуацію важливою є не проста констатація визнання (часткового визнання) чи заперечення обвинуваченим вини. Є сенс розрізняти активне та пасивне невизнання винуватості, що поєднане, відповідно, з бажанням або небажанням давати пояснення. Пасивне невизнання вини мало ускладнює судову ситуацію за наявності достовірної доказової бази кримінального провадження. Натомість активне заперечення винуватості часто супроводжується заявою підсудного про алібі, висуненням захистом альтернативних загальних та окремих версій події, клопотаннями про визнання доказів недопустимими чи про отримання та дослідження нових доказів. Нерідко трапляються випадки зміни показань, перекладання вини на інших осіб (зокрема, коли частина учасників злочинної групи не встановлена або оголошена у розшук).

Залежно від кількості обвинувачених та кількості епізодів можна виділити такі за рівнем складності ситуації судового розгляду:

а) справа з одним епізодом і одним обвинуваченим;

б) справа багатоепізодна з одним обвинуваченим;

в) справа з одним епізодом, вчиненим групою осіб;

г) справа багатоепізодна з однаковим складом групи учасників;

ґ) справа багатоепізодна з різним складом учасників за різними епізодами.

При розгляді багатоепізодної справи суддя повинен визначитися, в якій послідовності вона має бути досліджена: у хронологічному порядку; за ступенем тяжкості вчинених злочинів; залежно від рівня обґрунтованості епізодів доказами.

Рекомендуються такі варіанти розгляду цієї категорії справ:

1) суд досліджує весь комплекс доказів окремо за кожним епізодом: допитує обвинувачених, потерпілих і свідків; досліджує документи, пов'язані з конкретним епізодом; заслуховує висновки експертів у частині, що стосується цього епізоду (такий порядок обирається, якщо справа містить велику кількість епізодів і докази можна згрупувати відповідно до окремого епізоду);

2) суд допитує тільки обвинувачених і свідків за кожним епізодом окремо, а потім усі докази досліджуються без їхнього поділу на епізоди (такий порядок є доцільним, якщо обвинувачені заперечують свою вину, а свідки їх викривають у вчиненні злочину або якщо докази стосуються не одного, а кількох епізодів);

3) за окремими епізодами суд допитує тільки обвинувачених, а інші докази досліджуються безвідносно до епізодів, але конкретизуються щодо кожного обвинуваченого;

4) у випадку, коли декілька осіб обвинувачуються у вчиненні низки злочинів, використовується такий порядок судового дослідження: спочатку допитуються обвинувачені за окремими епізодами, а потім досліджуються докази, що стосуються всіх обвинувачених (краще починати з допиту обвинуваченого, який визнає себе винним).

Потрібно підкреслити, що суд мусить ясно уявляти зв'язки епізодів із кожним обвинуваченим. Для розв'язання цієї проблеми можна рекомендувати прокурору створення та демонстрацію під час вступної промови з використанням маркерної дошки або відеопрезентації наочної схеми злочинної діяльності. Вона буде являти собою певну структуру, взаємопов'язаними елементами якої є особи та епізоди у хронологічному порядку. Зв'язки між елементами відбивають роль, яку згідно з обвинувальним актом відігравала та чи інша особа в конкретному епізоді (виконавець, співвиконавець, організатор, підбурювач, пособник). Далі необхідно виділити всі докази у справі та розподілити їх за епізодами. Така схема є ефективним засобом планування судового дослідження. Найбільш доцільною у справах про багатоепізодні групові злочини є така послідовність судових дій: а) допит обвинувачених за всіма епізодами (якщо вони бажають давати пояснення); б) дослідження доказів за епізодами (у їх хронологічному порядку); в) дослідження доказів, які стосуються всіх епізодів. Цей порядок дозволяє індивідуалізувати вид та ступінь вини кожного співучасника, чітко планувати хід дослідження доказів, зокрема викликати свідків лише на певні, а не на всі засідання, та після дослідження відповідного епізоду звільняти їх від подальшої присутності в залі судового засідання.

Під час судового провадження суд разом зі сторонами досліджує докази, зіставляє їх із матеріалами досудового слідства, з питаннями, відбитими у письмовому плані судового розгляду. Складність судового дослідження полягає в тому, що суддя має одночасно утримувати в пам'яті зміст матеріалів кримінальної справи і порівнювати їх із новими відомостями, одержуваними під час проведення судових дій. У результаті такої розумової діяльності суддя постійно приймає рішення про внесення змін і доповнень до плану судового розгляду. Це може виявлятися в уточненні послідовності дослідження доказів, виборі інших тактичних прийомів проведення судових дій, конкретизації питань, що підлягають з'ясуванню. Все це є діяльністю судді з планування протягом судового засідання.

Запитання для самоконтролю до розділу 2

1. Як співвідносяться між собою поняття планування та організації судового провадження?
2. Який існує зв'язок між процесуальним і тактичним рішенням судді?
3. У чому полягає тактичний ризик та його вплив на тактичне рішення судді?
4. У чому полягають загальні версії суду?
5. Які існують етапи судового провадження?
6. Які існують джерела криміналістично значущої інформації початкового етапу судового провадження?
7. Які існують організаційно-тактичні заходи підготовчого судового провадження?
8. Які існують форми та зміст плану судового розгляду?
9. У чому полягає організаційно-тактичне забезпечення процедури судового розгляду?
10. Як визначається обсяг і порядок дослідження судом доказів?
11. Якими можуть бути проблемні ситуації окремих етапів судового провадження?

ІІ. ОСОБЛИВА ЧАСТИНА

РОЗДІЛ 3
ОСНОВИ ТАКТИКИ СУДОВИХ ДІЙ

3.1. Загальні положення тактики судових дій

Судові дії є незалежним від досудового розслідування способом отримання фактичних даних щодо обставин досліджуваної події у процесі судового розгляду. Від їх тактично грамотного проведення залежить ефективність судового доказування та досягнення завдань кримінального судочинства загалом. Як процесуальні способи отримання та перевірки доказів, судові дії ґрунтуються на відповідних правових нормах. До основних правил проведення судових дій належать вимоги законності, поваги до людської гідності, положення про презумпцію невинності, забезпечення права на захист, змагальність сторін, безпосередність дослідження доказів, гласність, відкритість судового провадження та його повне фіксування технічними засобами. Порядок проведення окремих видів судових дій (допиту, огляду, пред'явлення для впізнання та ін.) регламентований нормами глави КПК України, присвяченої процедурі судового розгляду. Практичній реалізації законодавчих конструкцій мають сприяти знання суддею криміналістичних моделей судових дій. Насамперед це стосується тактики судових дій як процесу інформаційної взаємодії суду з об'єктами його впливу.

Судова дія як серцевина системи судового провадження сама собою вже є складним системним явищем. Тому й вивчати її необхідно як систему в усій розмаїтості компонентів і зв'язків. Основними елементами структури тактики судової дії є суб'єкт, об'єкт, мета, конкретні завдання, окремі конструктивні, організаційні, комунікативні, власне пізнавальні, посвідчувальні дії та співвідносні з ними методи й прийоми, а також результат судової дії як усвідомлений та у певний спосіб відображений судом підсумок її проведення.

Відповідь на запитання про суб'єкт судової дії здається абсолютно зрозумілою – якщо дія судова, то й здійснює її суд (суддя). Проте не все

так очевидно. Організатором судової дії, дійсно, є суддя, оскільки саме він керує її проведенням. Однак учасниками судової дії слід вважати всіх суб'єктів доказування, адже всі вони з огляду на покладені на них законом функції або зацікавленість у результатах судового провадження беруть активну участь у її проведенні й так чи інакше здійснюють операції, які передбачаються технологією проведення тієї чи іншої дії. Отже, судова дія, як елемент процесу колективного дослідження обставин кримінального правопорушення, здійснюється судом та іншими учасниками кримінального провадження під керуванням суду та за його безпосередньої участі. Предметом пізнання при цьому виступають певні фрагменти минулої реальності та обставини їх розслідування, а об'єктами пізнавальних дій – носії доказової інформації (особи, предмети, документи, пов'язані з досліджуваною подією).

Зазначимо, що не всі судові дії однаково розповсюджені в судовій практиці. Найпоширенішою судовою дією слідчого характеру є допит, без проведення якого неможливе жодне судове провадження (ст. ст. 351–354, 356 КПК України). Доволі часто в судовому засіданні оглядаються речові докази, досліджуються документи, протоколи слідчих дій, звуко- та відеозаписи (ст. ст. 357–359 КПК України). Важливою пізнавальною дією залишається проведення експертизи за ухвалою суду (ст. 332 КПК України). Водночас практично не проводиться в суді пред'явлення для впізнання (ст. 355 КПК України). Поодинокими є й випадки огляду судом певного місця або речових доказів поза межами суду, але це й не дивно, адже огляд на місці визначено законодавцем як дію, що проводиться у виняткових випадках (ст. 361 КПК України).

Будь-яка судова дія спрямована на досягнення певної мети. Узагальнена мета кожної судової дії полягає в отриманні достовірних відомостей про обставини, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні. Конкретні цілі окремих процесуальних актів можуть полягати, в одних випадках, в одержанні від фізичних осіб вербальної інформації про відомі їм обставини досліджуваної події, а в інших – у дослідженні речей і документів та отриманні невербальної доказової інформації, що в них міститься. Поряд із цим судові дії (наприклад, пред'явлення для впізнання, огляд, експертиза) проводяться для перевірки, конкретизації, уточнення наявних даних.

Мета кожної судової дії реалізується шляхом розв'язання найрізноманітніших тактичних завдань. Так, наприклад, до завдань допиту можна віднести встановлення психологічного контакту з допитуваним, відновлення у пам'яті сприйнятих колись фактів, нейтралізацію протидії, подолання відмови від давання показань,

спонукання до співпраці, розпізнання неправдивих показань, викриття брехні тощо. Основними завданнями огляду речового доказу є дослідження об'єкта та демонстрація слідів кримінального правопорушення, обґрунтування їхнього зв'язку з досліджуваною подією. Освідування має своїм завданням виявлення та посвідчення наявності особливих прикмет, фіксацію пошкоджень на тілі особи, що оглядається. Тактичними завданнями пред'явлення для впізнання є ототожнення суб'єктом індивідуально визначених об'єктів упізнання або встановлення їхніх відмінностей, перевірка показань, які передували впізнанню.

Проведення судової дії складається з кількох етапів: 1) прийняття рішення про проведення судової дії; 2) підготовка її проведення; 3) безпосередній акт пізнання; 4) фіксація; 5) оцінка його результатів. Особливості кожного етапу визначають необхідність відповідного набору прийомів, що оптимізують розв'язання його тактичних завдань. Будучи системним явищем, кожна судова дія водночас є частиною системи вищого рівня, тобто судового розгляду загалом. Особливості останньої залежать від ситуації, що склалася у справі. В одних випадках система судового розгляду охоплює весь спектр організаційно-забезпечувальних та пізнавальних дій суду, а в інших – може включати лише допит обвинуваченого та мінімально необхідний для проведення судового засідання набір підготовчих заходів.

Діяльність суду в кримінальному провадженні можна розглядати як послідовне прийняття та втілення різноманітних тактичних і процесуальних рішень. На відміну від слідчого, який здебільшого самостійно приймає рішення щодо проведення необхідної слідчої дії, суддя зазвичай керується пропозиціями сторін кримінального провадження щодо обсягу доказів, дослідження яких потребує проведення відповідних судових дій. Звісно, він вільний у визначенні переліку таких дій, однак завжди повинен пам'ятати про те, що необґрунтована відмова у задоволенні заявленого щодо цього клопотання може призвести до неповноти судового розгляду та, як наслідок, до скасування судового рішення.

З моменту прийняття рішення про проведення судової дії розпочинається робота з організаційно-тактичного забезпечення його реалізації. У необхідних випадках таке рішення оформляється ухвалою суду, наприклад про витребування речей та документів, про проведення експертизи, про доручення органу досудового розслідування провести окрему слідчу дію та ін. На першому етапі необхідно сформулювати завдання судової дії, ознайомитися з відповідним нормативним

матеріалом, криміналістичними рекомендаціями щодо її проведення. Далі слід вирішити питання, пов'язані з моментом проведення судової дії, визначенням кола її учасників, необхідністю використання технічних засобів, залучення спеціалістів. Важливою складовою цього етапу є побудова когнітивного образу майбутньої дії, прогнозування поведінки її учасників і можливих сценаріїв розвитку ситуації та розроблення відповідно до них альтернативних варіантів власних дій. Якість такої конструкції залежить від обсягу відомостей про результати досудового розслідування, особистості учасників судової дії, їхні взаємовідносини та ставлення до досліджуваної події.

Рішення щодо обсягу та послідовності проведення пізнавальних дій суд приймає безпосередньо перед початком дослідження доказів, про наявність яких заявлено сторонами кримінального провадження. З огляду на це вбачається недостатньо переконливим включення окремими авторами до системи загальних основ тактики судової дії положення щодо раптовості її проведення[16]. Адже одним із ключових завдань організаційно-підготовчого етапу судового провадження є запобігання, або принаймні мінімізація, ймовірності усіляких несподіванок під час судового розгляду. Раптовість судової дії – це стереотипне запозичення відповідного прийому, що використовується слідчою практикою. Навіть «за тактичної необхідності» судова дія не повинна і не може бути раптовою для учасників судового розгляду, що, звісно ж, не виключає застосування окремих неочікуваних прийомів у ході її проведення.

Завдання судової дії, що враховуються у плані її проведення, формуються насамперед особами, які порушують питання щодо необхідності її проведення. Обґрунтовуючи заявлене клопотання, його суб'єкти мають повідомити про очікувані результати та переконати суд у тому, що вони мають значення для кримінального провадження. Водночас завдання судової дії можуть змінюватися разом зі змінами судової ситуації. У таких умовах виникає необхідність переходу до іншого сценарію, і добре, якщо відповідна альтернатива була передбачена головуючим під час підготовки до судової дії та розроблення плану її проведення. Відсутність альтернативного плану потребує коригування суддею лінії поведінки в екстремальних умовах, що не може гарантувати продуктивність його дій. Ґрунтуючись на цьому, можна визначити перелік відомостей, які повинен містити план

[16] Одерій О. В., Гєрцик Р. В. Основи тактики проведення окремих судових дій (теоретичний аспект). In: The XIX International Scientific and Practical Conference «Actual methods of development of science and education», (Boston, USA, 2023, May 15-17). Boston, 2023. P. 129–133. P. 132.

проведення судової дії:

а) про об'єкти, щодо яких проводиться судова дія (особи, речі, документи);

б) про докази, необхідність використання яких може виникнути під час проведення судової дії;

в) щодо прийомів роботи з цими доказами, послідовності їх застосування залежно від розвитку ситуації;

г) про технічні засоби, якщо їх використання передбачається тактикою судової дії.

Визначаючи коло учасників судової дії, необхідно керуватися як приписами закону, так і криміналістичними рекомендаціями щодо тактики проведення відповідної дії. Обов'язковими учасниками судової дії є суд і сторони кримінального провадження, а також особа, щодо якої вона проводиться. Залежно від специфіки судової дії її обов'язковими учасниками також можуть бути законний представник малолітнього свідка (потерпілого), педагог чи психолог та ін.

Завдання суду полягає у розв'язанні пізнавальних завдань за допомогою відібраних відповідно до попередньо визначених альтернатив тактичних засобів (методів і прийомів). Вони реалізуються у процесуальній та організаційній формах, спрямованих на створення найбільш сприятливих умов для дослідження доказів учасниками судового провадження. Працюючи з певними об'єктами, суд використовує практичні методи дослідження, зокрема розпитування, спостереження, вимір, порівняння тощо, а також методи розумової діяльності (моделювання, прогнозування, аналіз, синтез, узагальнення та ін.). Кожен метод реалізується за допомогою сукупності певних тактичних прийомів, які виробляються судовою практикою, аналізуються, узагальнюються криміналістичною наукою та рекомендуються нею до застосування суб'єктами судового доказування. Так, якщо методом отримання показань є розпитування, то прийомами його здійснення будуть збудження асоціативних зв'язків, пред'явлення доказів, стимулювання позитивних якостей допитуваного, використання протиріч між його показаннями та іншими матеріалами справи, деталізація показань, припущення легенди тощо. Тактичний прийом судової дії можна визначити як оптимальний у тій чи іншій ситуації спосіб реалізації її завдань. Він не має нормативного характеру, суддя на свій розсуд обирає спосіб дії, який, на його погляд, є найефективнішим для конкретного випадку, зважаючи на оцінку обстановки судового засідання та особливості його учасників. Водночас тактичні прийоми отримання та дослідження доказів не повинні суперечити вимогам закону

та загальновизнаним нормам моральності. Забороняється приниження честі та гідності учасника судової дії, формування ситуації, яка б загрожувала його життю або здоров'ю. Також не допускається поширення відомостей про деталі інтимного та сімейного життя особи тощо. Гарантією достовірності отриманих за допомогою тактичного прийому результатів є його наукова обґрунтованість.

Потрібно зазначити, що й сторони розробляють і застосовують певну тактику своїх дій у судовому засіданні. Зокрема, здійснюючи функцію захисту у судовому провадженні, адвокат використовує тактичні прийоми, зміст яких визначається ним із урахуванням завдань, які він намагається реалізувати на користь свого клієнта. Загальними тактичними прийомами сторони захисту є: використання прогалин досудового розслідування та судового розгляду; констатація порушень слідчим, прокурором та судом вимог процесуального закону; подання клопотань про визнання доказів очевидно недопустимими тощо. До окремих належать прийоми, що застосовуються захисниками під час проведення певних процесуальних дій. Особливості тактики сторони захисту полягають ще й у тому, що, на відміну від сторони обвинувачення, версія якої викладається в обвинувальному акті та обґрунтовується доказами, захист не зобов'язаний розкривати свій тактичний задум і наявні докази. Сторона захисту повинна відкрити наявні у неї докази лише на запит прокурора (ч. 6 ст. 290 КПК України) і може використовувати їх фактично на будь-якому етапі судового провадження. Також сторона захисту має право збирати докази й на стадії судового розгляду (п. 2 ч. 4 ст. 42 КПК України). Тож, обравши та узгодивши з обвинуваченим відповідну лінію захисту, адвокат вільний у виборі тактики її реалізації. Він сам визначає момент пред'явлення тих чи інших доказів та подання клопотань.

Важливе значення для тактики судової дії мають процесуальні умови судового дослідження. Змагальність сторін, гласність судового провадження, особиста участь обвинуваченого у всіх судових діях є для суду законодавчою даністю. Істотними для вибору тактики судової дії є: характер кримінального правопорушення; процесуальний статус особи, щодо якої проводиться судова дія, її ставлення до учасників процесу, до суду та досліджуваної ним події, зацікавленість щодо результатів кримінального провадження; ступінь поінформованості об'єкта тактичного впливу про значення для кримінального провадження відомостей, які від нього вимагаються; умови сприйняття особою інформації, що належить до предмета судової дії; соціально-психологічні, моральні, фізичні, психічні та інші особливості носія

інформації.

Факт проведення судової дії фіксується в журналі судового засідання, а перебіг – за допомогою звуко- та відеозаписувальних засобів. Проведення огляду місця та його результати відображаються в окремому документі – протоколі огляду місця та можуть фіксуватися технічними засобами. Результатом судової дії є її підсумок, який відбиває рівень реалізації поставленої мети. В одних випадках результат дозволяє ухвалити на його основі остаточне судове рішення, наприклад коли дослідження доказів обмежувалося допитом підсудного, який повністю визнав себе винним. Але буває так, що результат судової дії вимагає створення нової або коригування раніше розробленої моделі судового розгляду.

Віддзеркалення оцінки результатів судової дії здійснюється сторонами в судових дебатах, а судом у підсумковому рішенні у справі – з позицій допустимості та достовірності отриманих результатів та визначення їхньої значущості для доказування. Зрозуміло, що сторони керуються при цьому своїм процесуальним інтересом, і ними може бути надана різна оцінка результату судової дії (позитивна, нейтральна, негативна). І лише для безстороннього суду будь-який результат є позитивним, якщо в ньому втілено достовірне знання про предмет судового дослідження.

3.2. Зміст і порядок подання сторонами доказів

Дослідження доказів полягає у пізнанні судом їхнього змісту, перевірці достовірності існування фактів і обставин, які становлять цей зміст, визначенні належності та допустимості доказів і встановленні взаємозв'язку та узгодженості між окремими складовими доказової бази. У суді дослідження обставин кримінального правопорушення починається з визначення порядку, відповідно до якого сторони кримінального провадження представляють свої докази. Для раціоналізації судового дослідження насамперед потрібно визначитися з поняттям «подання доказів». Законодавець лише один раз згадує цей термін у контексті рівності права сторін на подання до суду речей, документів, інших доказів (ч. 2 ст. 22 КПК України), не розкриваючи механізму реалізації цієї дії. В юридичній літературі подання доказів у судовому провадженні розглядається у двох аспектах: 1) як фізичне передання суду зібраних речей і документів; 2) як демонстрація сторонами своїх доказів, спрямована на їх дослідження в судовому

засіданні й доведення їхньої переконливості[17]. Однак необхідно йти далі у розумінні природи інституту подання доказів, названі аспекти якого – це дві сторони одного явища, єдиного процесу. Для усвідомлення його неподільної сутності слід відмовитися від надто формального, спрощеного, виключно буквального сприйняття норм, які регулюють процедуру судового розгляду.

Подання сторонами доказів має здійснюватися так, щоб було: а) розкрито сутність кожного доказу та його взаємозв'язок із предметом доказування; б) показано зв'язок цього доказу з досліджуваною подією та в) сформовано внутрішнє переконання судді в безперечному підтвердженні доказом обставин, наявність яких відстоюється тією чи іншою стороною. Таким чином, подання доказів логічно перетворюється з механічного передання головуючому матеріалів досудового розслідування на процес демонстрації сторонами своїх доказів, обґрунтування їхньої вагомості, переконливості, доведення допустимості. Суддя повинен вимагати від прокурора, захисника, інших суб'єктів процесуального доказування під час надання ними документальних доказів не тільки наводити найменування документів, якими вони аргументують свої позиції, але й розкривати їхній зміст та повідомляти про обставину, на підтвердження якої вони подаються, так, щоб це було зрозуміло як для суду, так і для будь-якого стороннього розсудливого та неупередженого спостерігача.

Саме таку настанову головуючий має дати суб'єктам доказування, визначаючи порядок дослідження доказів, і попередньо орієнтувати їх ще на етапі підготовчого судового засідання. Прикладом тут можуть слугувати американські Стандарти кримінального судочинства, згідно з якими суддя першої інстанції (бажано до кримінального процесу або на його початку) має встановити та оголосити основні правила поведінки, яких повинні дотримуватися сторони, свідки та інші особи у залі суду та які не викладені у Кримінально-процесуальному кодексі чи опублікованих регламентах суду (стандарт 6-3.1)[18].

Слід зазначити, що процеси цифровізації мають вирішальне

[17] Крушинський С. А. Подання доказів у кримінальному судочинстві України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2017. 247 с. С. 173–174.

[18] ABA Standards for Criminal Justice Special Functions of the Trial Judge. 3d ed. Washington : American Bar Association, 2000. 96 p. URL : https://www.americanbar.org/content/dam/aba/publications/criminal_justice_standards/trial_judge.pdf. P. 51.

значення для ефективної роботи судів у XXI столітті[19]. Основною перевагою використання цієї технології під час судового розгляду є різноманітність методів презентації, використання яких може допомогти зробити доказ більш наочним і переконливим для суду. Наприклад, тривимірні моделі будівель можуть дати суду можливість отримати образне уявлення про місце злочину, яке має суттєве значення. Так само й цифрова візуалізація травм жертви може дати більш повне наочне уявлення про серйозність наслідків нападу[20]. Одним із найперспективніших досягнень у технології обладнання залів судових засідань є так звана доповнена реальність (AR), яка накладає тривимірні цифрові візуалізації на реальне середовище[21]. Загалом можна констатувати, що використання сучасних технологій у судовому провадженні надає можливість швидкого й ефективного перегляду документів і відеокліпів, що значно прискорює судовий розгляд[22].

Наявні в українських судах технології вже зараз дозволяють застосовувати ноутбуки, планшети та інші пристрої для мультимедійної демонстрації доказів у залі суду. Використання вказаних технологій (інтерактивних дисплеїв, відеосвідчень, кількох екранів для демонстрації документів та інших матеріалів) – це способи, що можуть суттєво посилити враження від презентації доказів без особистого оголошення суддею текстів досліджуваних документів. І це є важливим із огляду на те, що резюмування змісту документа завжди пов'язане з певними висновками й узагальненнями, що можуть поставити під сумнів неупередженість суду. Про те, що «вбачається з документа», має повідомити сторона, а те, що убачив у ньому суд, він повідомить у підсумковому рішенні. Розкриття головуючим сутності наведених у документі фактичних даних означає перебирання на себе процесуальних функцій сторони, яка надає його для дослідження.

Важливим є те, що оголошення документів – це не тільки можливість для сторони переконати суд у наявності або відсутності певних фактів, воно значною мірою пов'язане з гласністю судового

[19] Zalnieriute M., Bell F. Technology and the Judicial Role // Appleby G., Lynch A. The Judge, the Judiciary and the Court: Individual, Collegial and Institutional Judicial Dynamics in Australia. Cambridge University Press, 2021. 340 p. P. 116–142. URL : http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3492868. P. 122.

[20] Flynn Sh. How Using Tech in the Courtroom Can Impact Case Outcomes. *ABA*. URL : https://www.americanbar.org/groups/law_practice/resources/law-technology-today/2020/how-using-tech-in-the-courtroom-can-impact-case-outcomes/.

[21] Там само.

[22] Kuchler D. D., O'Toole L. C. How Technological Advances in the Courtroom Are Changing the Way We Litigate. *FDCC Quarterly.* 2008. Vol. 58. Issue 2. P. 205–217. P. 216.

процесу, оприлюдненням доказів. У нарадчій кімнаті суд ще раз детально вивчає всі докази й надає оцінку кожному з них із погляду належності, допустимості, достовірності. Докази оцінюються в їх сукупності щодо взаємозв'язку та достатності для ухвалення остаточного рішення. Після його проголошення неупереджена публіка має змогу оцінити справедливість судового рішення, порівнявши, наскільки наведені в ньому висновки відповідають тому, що відбувалося в судовому засіданні.

У процесі подання доказів прокурор, адвокат мають продемонструвати перед судом як належність та допустимість окремих джерел фактичних даних, так і логічні зв'язки між ними, доводячи певні обставин, критикуючи докази процесуального супротивника, підкреслюючи недоліки чужих та переваги власних доказів. Водночас подання доказів не вичерпується наданням суду письмових, електронних документів або речових доказів. Обґрунтування сторонами необхідності допиту свідків, експертів, забезпечення прибуття цих осіб до суду та їх допит перед судом – це теж подання доказів – фактичних даних, відомості про які мають допитувані.

При цьому повноваження судді щодо участі у проведенні допиту є вельми обмеженими. Якщо стосовно допиту підсудного у чинному законі за головуючим збереглося право протягом усього допиту ставити запитання для уточнення й доповнення його відповідей, то втручання суду в процес допиту свідка (потерпілого) обмежено контролем за ходом допиту з метою уникнення зайвого витрачання часу та захисту свідків (потерпілих) від образи та недопущення порушення правил допиту. Навіть зняти запитання, що не стосуються суті кримінального провадження, за буквальним змістом закону, головуючий має право тільки за протестом сторони кримінального провадження. Тож не цілком правильним буде вважати, що допит у суді веде суддя. Основними та з формального погляду єдиними суб'єктами судового допиту є сторони кримінального провадження. Змагальність процесу передусім від них вимагає бути активними учасниками допиту. Запитання прокурора націлені на з'ясування обставин, покладених в основу обвинувачення. Запитання захисту спрямовуються на обґрунтування заперечень проти нього. Обидві сторони, таким чином, прагнуть через свідчення допитуваного переконати суд в обґрунтованості своїх аргументів. І саме на них законодавець покладає ведення судового допиту та визначає його послідовність: свідка обвинувачення першим допитує прокурор, а свідка захисту – захисник або обвинувачений, який взяв захист на себе.

Зазначимо, що в судах країн англо-американської правової системи докази зазвичай подаються через свідків, яких викликають особисто для

давання показань і перехресного допиту у відкритому судовому засіданні. Реальні (речові) докази, найімовірніше пов'язані зі злочином (наприклад, зброя), здебільшого приймаються через особу, яка може свідчити про їх походження[23]. Такий порядок убачається цілком доцільним і має бути запозичений для застосування в українських судах.

Запитання для самоконтролю до розділу 3

1. Що складає зміст поняття «подання доказів»?
2. У чому полягає зміст процесуальних дій? Які існують їхні види?
3. Якими є мета і завдання судових дій?
4. Що таке алгоритм судової дії?
5. У чому полягає планування судової дії?
6. Які існують пізнавальні методи та прийоми, що застосовуються під час проведення судових дій?
7. У чому полягає оцінка результатів судової дії?

[23] Cunliffe E. The relevance of evidence: a Canadian perspective. Santiago : Justice Studies Center of the Americas (JSCA), 2021. 44 p. URL : https://biblioteca.cejamericas.org/bitstream/handle/2015/5690/Perspectiva%20Canadiense%20%28ingle%CC%81s%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y. P. 34.

РОЗДІЛ 4
ТАКТИКА СУДОВОГО ДОПИТУ

4.1. Види та методи судового допиту

Допит є найпоширенішою та найскладнішою судовою дією, що полягає в отриманні від підсудних, потерпілих, свідків відомостей про обставини, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні. Загальними засадами тактики судового допиту є: а) законність; б) етичність; г) об'єктивність, всебічність та повнота; ґ) субсидіарна активність суду та д) його неупередженість; е) цілеспрямованість; є) планомірність; ж) урахування відомостей про особистість допитуваного[24].

Важливим для розуміння сутності судового допиту є з'ясування його відмінності від допиту, який здійснюється слідчим під час досудового розслідування. Попри те, що метою тактики як судового, так і слідчого допиту є отримання допитувачем показань, які б об'єктивно та повно відображали раніше сприйняту ним дійсність, умови проведення допиту слідчим та судом суттєво різняться. З огляду на це засоби тактичного забезпечення судового допиту вочевидь мають певну специфіку, що обумовлена низкою чинників, до яких належать: 1) публічність судового розгляду; 2) динамічність судового дослідження; 3) обізнаність сторін щодо суттєвих елементів висунутого обвинувачення та наявних доказів; 4) більша, порівняно зі слідчим допитом, віддаленість у часі досліджуваної події[25].

Водночас, незважаючи на суттєві відмінності умов, у яких відбуваються допити на досудовому слідстві та в суді, переважна більшість прийомів слідчого допиту легко може бути пристосована до обстановки судового розгляду з безумовним урахуванням його умов і процесуальних функцій суб'єктів доказування. Тому в межах представленого курсу немає потреби детально зупинятися на процесах

[24] Мирошниченко Ю. М. Судовий допит у кримінальному провадженні : наук.-практ. посібник / за ред. А. Ф. Волобуєва. Кропивницький : ДонДУВС, 2023. 97 с. URL : https://rep.dnuvs.ukr.education/handle/123456789/1325. С. 17–23.

[25] Волобуєв А. Ф., Мирошниченко Ю. М. Допит у кримінальному провадженні: досудове розслідування і судовий розгляд. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право.* 2025. Вип. 87. Ч. 4. С. 50–65. С. 53.

формування показань та прийомах отримання від особи повних, всебічних і достовірних відомостей про обставини, що належать до предмета допиту. Вони досить глибоко досліджені юридичною психологією та розроблені криміналістичною тактикою. Наша мета інша – створити сучасну технологію судового допиту, систему послідовних дій його суб'єктів, елементами якої мають стати положення закону та правила, що прямо не передбачені його нормами, але випливають із них і з огляду на це набувають нормативного характеру.

Види судового допиту. Загальновизнаним у криміналістиці є поділ судового допиту за видами на основний, додатковий і повторний, а за методами проведення – на прямий, перехресний і шаховий. Попри те, що додатковий і повторний допити різняться за змістом, на практиці сторони не надто розбірливі у використанні спеціальної термінології. У кримінальних справах нерідко зустрічаються клопотання про проведення «додаткового допиту», тоді як фактично мається на увазі повторний, або навпаки, ставиться питання щодо проведення повторного допиту там, де має місце додатковий.

Протилежним до поняття «додатковий» є термін «основний». Різниця між основним і додатковим допитом полягає в обсязі отримуваної за його допомогою інформації. У першому випадку має бути розкрито весь предмет допиту, проте з різних причин виникають певні прогалини, залишаються нез'ясованими окремі факти й обставини. Виявляються ж ці недоліки найчастіше після закінчення основного допиту, під час аналізу його змісту з позиції всебічності та повноти. Також необхідність додаткового допиту може бути викликана заявою допитаної особи про бажання дати додаткові свідчення у зв'язку з пригадуванням деяких важливих для справи моментів. Додатковий допит звернений не до предмета допиту загалом, а тільки до окремих відомостей, якими й усуваються недоліки проведеного раніше основного допиту. Отже, додатковий допит є похідним від основного, тобто є допоміжним.

Підставою розмежування первинного (основного) та повторного допитів є послідовність їх проведення. Будь-який перший допит є первинним, а повторним є будь-який подальший допит тієї самої особи. Повторні допити можуть бути основними та додатковими. Коли за допомогою повторного допиту вирішується завдання з дослідження всього предмета допиту, він буде основним. Якщо ж повторний допит проводиться з метою уточнення, конкретизації фактів і обставин, він є додатковим.

Повторний допит проводиться з метою усунення протиріч у

показаннях допитаної особи з іншими дослідженими судом доказами. Не виключено також, що допитаний із власної ініціативи під тиском певних обставин або зацікавлених осіб заявить про неправдивість своїх попередніх показань, що також є підставою для повторного допиту. Які з показань – початкові чи повторні – є достовірними, слід вирішити суду із застосуванням тактичних прийомів виявлення брехні.

Методи судового допиту. Судові допити мають суттєві відмінності у методах і процесуальному порядку. Як зазначалося, залежно від методів судовий допит поділяється на прямий, перехресний і шаховий [26]. *Прямий допит* – це перший допит викликаної до суду особи, який проводиться суб'єктом доказування, зацікавленим у використанні отриманих від допитуваного відомостей, із метою обґрунтування своїх доводів і заперечень. Прямий допит завжди передує застосуванню шахового та перехресного допиту.

Сутність *перехресного допиту* полягає у тому, що свідку або потерпілому, які надали показання і відповіли на запитання особи, що здійснювала їх прямий допит, ставлять запитання інші учасники процесу з протилежними інтересами. Право на перехресний допит закладене у підпункті «d» пункту 3 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, згідно з яким кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має право щонайменше допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення. У національному законодавстві право перехресного допиту закріплене в ч. 7 ст. 352 КПК України, де сказано, що після прямого допиту протилежній стороні кримінального провадження надається можливість перехресного допиту свідка. Право на перехресний допит є ознакою змагального судочинства. За загальним правилом, показання набуває доказового значення за умови, що допитуваний був підданий перехресному допиту. Будь-яке обмеження щодо здійснення сторонами такого допиту є істотним порушенням прав людини та основоположних свобод, а отже, підставою для визнання доказу недопустимим, що унеможливлює його використання як основи обвинувального вироку. Зазвичай право перехресного допиту свідка протилежної сторони за фактами та обставинами, з'ясованими під час проведення прямого допиту, є непорушним, а тому не може обмежуватися судом. Воно зумовлюється необхідністю забезпечення принципу безпосередності дослідження доказів, що надає стороні можливість з'ясувати всі обставини, які вона вважає важливими для

[26] Там само. С. 54–55.

вирішення справи, уточнити показання свідка та поставити під сумнів ті чи інші повідомлення особи або її репутацію[27]. Водночас у судовій практиці трапляються ситуації, що унеможливлюють перехресний допит свідка, зокрема раніше допитаного іншим складом суду. У цьому зв'язку важливо розглянути підходи до оцінки допустимості отриманих від нього відомостей як доказів.

Так, у розглянутій Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ) справі «Фамуляк проти України» заявник із-поміж іншого стверджував, що його справа була передана для повторного розгляду іншому судді без можливості допитати осіб, які свідчили проти нього. Проте суд виявив, що в цій справі існувало достатньо процесуальних гарантій для того, аби компенсувати неможливість проведення заявником нового перехресного допиту свідків під час повторного судового розгляду іншим суддею і забезпечити, щоб провадження загалом було справедливим. Зокрема, він мав можливість у повному обсязі допитати свідків проти нього під час першого судового розгляду, тоді як новий суддя мав можливість покладатися на протоколи їхніх свідчень та особисто допитав ключового свідка, жертву.

Такий самий підхід був використаний Верховним Судом, який у постанові від 19.11.2019 (справа № 750/5745/15-к) зазначив, що навіть попри наявність свідчень особи, зафіксованих у ході минулого судового розгляду справи, після скасування попереднього рішення сторона має право вимагати допиту такої особи під час нового судового розгляду. В такому випадку суд має вжити всіх необхідних заходів для забезпечення реалізації нею такого права. Водночас, якщо, попри всі необхідні заходи, забезпечити прибуття такої особи до суду виявилося неможливим, сторона на доведення своєї позиції може надати суду показання особи, які та давала під час минулого судового розгляду, і сам факт відсутності такої особи під час нового розгляду справи не може бути підставою для визнання її попередніх показань недопустимим доказом.

В іншій постанові (справа № 127/19452/16-к) Верховний Суд зауважив, що принципу безпосередності дослідження показань, як і будь-якій іншій загальній засаді кримінального провадження, притаманна певна гнучкість при застосуванні в конкретних обставинах, та констатував, що положення ч. 4 ст. 95 КПК України не може тлумачитися як безумовна заборона використання показань, які особа давала перед іншим складом суду у тій самій справі. З огляду на це суд постановив, що показання, які особа надавала під час минулого судового розгляду, не

[27] Дрозд В. Проблемні питання допустимості доказів у судовому провадженні. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 8. С. 274–280. С. 278.

можуть вважатися недопустимими доказами на тій лише підставі, що неможливо було забезпечити явку такої особи під час нового розгляду справи.

В окремих випадках використання перехресного методу допиту вимагає особливої обережності, на що звернув увагу Верховний Суд, переглядаючи рішення у справі № 332/2216/17, в якій засуджений скаржився на відмову стороні захисту в допиті малолітньої потерпілої. Суд констатував, що перехресний допит у суді малолітньої дитини допустимий лише у виняткових випадках, коли вичерпано всі інші способи встановлення істини. При цьому він послався, зокрема, на положення пунктів 68, 72 Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей (2010), за якими слід уникати прямого контакту, протистояння або спілкування між дитиною-жертвою або дитиною-свідком з підозрюваним, *наскільки це можливо*, якщо тільки дитина-жертва не вимагає цього.

У цій конструкції варто звернути увагу на словосполучення «наскільки це можливо». Показовою в цьому сенсі є ще одна кримінальна справа (№ 753/13113/18), в якій Верховний Суд визнав, що позасудові показання малолітньої потерпілої, отримані під час опитування у «Зеленій кімнаті», не можуть вважатися недопустимими з огляду на зміст ст. 87 (ч. 1, п. 5 ч. 2) КПК України. Водночас Суд зауважив, що суди попередніх інстанцій не забезпечили стороні захисту адекватних можливостей, які могли б компенсувати невигідне становище, у якому опинилась ця сторона через неможливість перехресного допиту. Зокрема, суди, ґрунтуючи свої висновки на позасудових показаннях потерпілої, котра була єдиною особою, яка могла надати свідчення про обставини досліджуваної події, не здійснили необхідного аналізу цих показань із погляду їхньої належності та достовірності. І це призвело до незаконного засудження обвинуваченого.

Прямий та перехресний допити використовуються сторонами як елементи впливу на формування внутрішнього переконання судді щодо фактів та обставин, які входять до предмета допиту. Проте якщо прямий допит спрямовано на формування аргументації допитувача, то перехресний виступає засобом спростування доводів супротивника. Його мета полягає в отриманні допитувачем нез'ясованих під час прямого допиту відомостей, необхідних для підриву довіри до показань допитуваного, виявлення неточностей, суперечностей, а часом і відвертої брехні. Використовуючи можливості перехресного допиту, суд та учасники процесу можуть повніше досліджувати обставини справи, заповнити прогалини у показаннях, деталізувати та конкретизувати

неясні моменти, допомогти допитуваному правильно висвітлити ті чи інші події. За змістом ч. 7 ст. 352 КПК України суб'єктом проведення перехресного допиту є сторона кримінального провадження, протилежна щодо тієї, яка представила свідка. З огляду на те, що закон не відносить до сторін потерпілих, цивільних позивачів і відповідачів, науковцями слушно наголошується на несправедливості усунення від проведення перехресного допиту цих осіб із огляду на їхню безпосередню зацікавленість у результатах судового розгляду[28].

За поширеною в адвокатському середовищі думкою, перехресний допит слугує засобом дискредитації прямих доказів (показань) свідка, виставленого протилежною стороною. Проте раціональніше розглядати перехресний допит як метод перевірки достовірності тверджень, зроблених під час прямого допиту, та отримання додаткових відомостей, які можуть змінити враження чи розуміння судом показань, отриманих під час прямого допиту. Водночас зовсім не виключається можливість отримання при перехресному допиті відомостей щодо репутації допитуваного, як про це йдеться в окремих дослідженнях[29].

Вважається, що перехресний допит – це допит «чужого» свідка, тобто особи, яка свідчить на користь протилежної сторони. З огляду на це постає питання про допустимість застосування цього методу до обвинуваченого, потерпілого, експерта. Відсутність згадки про нього в нормах закону, що регламентують порядок допиту зазначених осіб, – це випадковість, недолік законодавця чи його усвідомлена позиція, яка не допускає застосування перехресного допиту до обвинуваченого, потерпілого, експерта? Аналіз законодавства та судової практики деяких країн загального права дозволяє погодитися з думкою про те, що потерпілий та обвинувачений у принципі також можуть бути допитані за правилами перехресного допиту[30]. Перехресний допит у судах цих країн здавна є основним засобом перевірки доказів. За словами англійського юриста XIX століття Р. Гарріса, перехресний допит є вмінням виставити у найвигіднішому для своїх інтересах світлі дані, що містяться у показаннях свідків протилежної сторони, доповнити їх, якщо можна, з'ясуванням обставин, яких не торкнувся ваш супротивник, та закласти підвалини для спростування цих показань, коли це потрібно[31].

---

[28] Максимишин Н. М. Судовий допит: процесуальне та криміналістичне дослідження : дис. … канд. юрид наук : 12.00.09. Львів, 2016. 250 с. С. 57.

[29] Чернецька В. Види судових допитів у кримінальному процесі України. *Підприємництво, господарство і право.* 2021. № 3. С. 284–288. С. 287.

[30] Максимишин Н. М. Зазнач. твір. С. 54.

[31] Гарріс Р. Школа адвокатури. Керівництво з ведення цивільних і кримінальних справ. Київ : Видавничий дім «Дакор», 2022. 292 с. С. 12.

Звісно, через різні правові традиції не існує філософії міжнародного допиту. Проте є конкретні, незаперечні та підтверджені емпіричним шляхом методи та тактика проведення допитів[32]. З огляду на це перевірені протягом століть правила перехресного допиту в судах англосаксонських юрисдикцій заслуговують на увагу з погляду можливості їхньої рецепції національними правовими системами перехідного типу. Вивчення досвіду проведення судового допиту в державах загального права[33] дозволяє сформулювати узагальнені правила перехресного судового допиту:

1. Перехресному допиту можуть бути піддані свідок та експерт, а також потерпілий та підсудний за їхньою згодою;

2. Необхідним є широкий підхід до визначення обсягу перехресного допиту, який дозволяє не обмежуватися предметом прямого допиту, а ставити допитуваній особі запитання щодо всіх відомих їй обставин;

3. Сторона, яка веде перехресний допит, зобов'язана заявити суду про потребу в з'ясуванні додаткових питань, що виходять за межі основного допиту, та отримати на це дозвіл;

4. Після перехресного допиту головуючий може дозволити стороні, яка виставила свідка, провести повторний допит, щоб прояснити окремі питання, поставлені під час перехресного допиту, або спростувати отримані відповіді. Повторний допит є доцільним за умови, що сторона має намір: продемонструвати докази, які узгоджуються з показаннями свідка, наданими під час основного допиту; пред'явити показання, які той давав під час досудового розслідування, але змінив у результаті перехресного допиту;

5. Додатковий та повторний допити проводяться за правилами прямого допиту;

6. Після закінчення повторного допиту протилежній стороні може бути дозволено повторний перехресний допит, як правило, у межах повторного допиту;

7. Офіційне визначення навідного запитання як запитання, у формулюванні якого міститься відповідь, частина відповіді або підказка до неї, є прийнятне як таке, що відповідає усталеним доктринальним уявленням про сутність цього феномена;

8. При проведенні прямого допиту навідні запитання не

[32] Haas H., Ill Ch. Gesprächsführungstechniken in der Einvernahme (Interviewing techniques for interrogation). *Forum poenale. Sonderheft.* 2013. S. 3–27. URL : https://doi.org/10.5167/uzh-90873. P. 3.

[33] Мирошниченко Ю. М. Судовий допит у кримінальному провадженні : наук.-практ. посібник / за ред. А. Ф. Волобуєва. Кропивницький : ДонДУВС, 2023. 97 с. URL : https://rep.dnuvs.ukr.education/handle/123456789/1325. С. 31–40.

допускаються, за винятком:

– попередніх запитань, які мають на меті позитивно налаштувати суд до «свого» або закласти фундамент недовіри до «чужого» свідка (місце проживання, сімейний стан, освіта, соціальний стан, судимості, стосунки зі сторонами тощо);

– запитань, націлених на демонстрацію компетентності експерта (кваліфікація, місце та стаж роботи, участь в інших відомих процесах, де експерт забезпечив встановлення істини або, навпаки, дав висновок, визнаний судом помилковим тощо);

– запитань, спрямованих на отримання простої довідкової інформації, щоб швидше просувати допит;

– запитань свідку, щодо якого судом прийнято заяву сторони, що його викликала, про оголошення свідка вороже налаштованим, недружнім або упередженим щодо допитуючої сторони;

– запитань свідку, що ототожнюється з протилежною стороною;

– а також якщо з дозволу суду проводиться допит дитини чи дорослого з проблемами спілкування або особи, спроби відновити пам’ять якої іншими засобами виявилися марними;

9. Зазвичай навідні запитання допускаються при проведенні перехресного допиту, але вони не допускаються стосовно «свого» свідка чи підзахисного;

10. Підсудний (його захисник) із дозволу суду має право допитати іншого підсудного, показання якого суперечать його інтересам;

11. Свідку, оголошеному негативно налаштованим, можна відразу ставити навідні запитання, пред’являти докази попередніх суперечливих показань та ставити запитання, спрямовані на з’ясування достовірності показань;

12. Суд зобов’язаний відхилити запитання, які ставляться під час перехресного допиту, незалежно від протесту протилежної сторони, на тій підставі, що вони:

– вводять допитуваного в оману або збивають його з пантелику;

– надмірно дратують, утискають, залякують, ображають, пригнічують його чи повторюються;

– ставляться в манері або тоні, що принижують, ображають допитуваного;

– мають ознаки політичної, гендерної, расової, культурної чи етнічної дискримінації.

Шаховий допит, на відміну від перехресного, досі не набув в Україні законодавчого втілення, попри те, що в судовій практиці він

використовується доволі давно. Відповідно до цього методу допитуються відразу декілька осіб щодо одних і тих самих обставин. Під час шахового допиту особа, яка веде допит, попутно ставить запитання іншим особам щодо однакових обставин. Мета такого допиту – уточнення неясних моментів, окремих обставин, перевірка їхньої достовірності; отримання підтвердження або спростування свідчень допитуваного щодо певного факту за допомогою показань інших учасників судового провадження. При шаховому допиті допитувач пропонує одній із осіб, які допитуються, прокоментувати показання іншої. Причому ця пропозиція може бути звернена як до особи, котра допитується в цей момент, так і до особи, вже допитаної з питань, що з'ясовуються. Тактично доцільно адресувати пропозицію щодо коментаря чужих показань особі, яка викликає більше довіри.

Відмінність шахового допиту від допиту перехресного полягає в тому, що в першому випадку допитується кілька осіб, тоді як у другому – одна особа; при шаховому допиті однакова обставина з'ясовується одним допитувачем, а при перехресному допиті – кількома допитувачами однієї особи. Під час проведення шахового допиту повинні дотримуватися певні умови. По-перше, він можливий тільки щодо осіб, уже допитаних у суді та таких, які знаходяться в залі судового засідання. По-друге, запитання, що ставляться іншим особам, повинні мати конкретну мету – підтвердження або спростування свідчень допитуваного та не відволікати від предмета основного допиту. З огляду на це окремі автори вважають, що шаховий допит здійснюється за правилами одночасного допиту, можливість проведення якого в суді передбачає чинне законодавство (ч. 15 ст. 352, ч. 4 ст. 356 КПК України)[34]. Дійсно, шаховий допит не тільки зовні, але й за змістом схожий на одночасний допит двох чи більше вже допитаних учасників кримінального провадження. Однак між ними існує й очевидна різниця. Порівняльна характеристика цих методів дозволяє виявити такі відмінності:

1. Мета одночасного допиту двох чи більше учасників судового провадження – з'ясування причин розбіжності в їхніх показаннях. Завдання ж шахового допиту – уточнення неясних моментів, окремих обставин, перевірка їхньої достовірності з метою встановлення істини;

2. Якщо одночасний допит проводиться лише між особами, в показаннях яких є суперечності, то при шаховому допиті запитання ставляться особам, у свідченнях яких може й не бути протиріч. У таких випадках цей метод може застосовуватися для надання свідченням

[34] Максимишин Н. М. Зазнач. твір. С. 61.

допитуваного більшої переконливості, демонстрації узгодженості його свідчень з показаннями інших допитаних осіб;

3. Під час одночасного допиту, на відміну від шахового, особи, які беруть участь у допиті, їхні захисники чи представники мають право ставити одна одній запитання, що стосуються предмета допиту;

4. Шаховий метод може застосовуватися під час основного допиту. Одночасний допит проводиться тільки після закінчення основного допиту кожного з його учасників. При цьому після давання показань учасниками одночасного допиту дозволяється оголошення показань, наданих ними на попередніх допитах (ч. 9 ст. 224 КПК України);

5. З погляду тактики шаховий допит використовується судом для перевірки свого внутрішнього переконання, а одночасний допит – для викриття неправдивих показань, тобто недобросовісності потерпілих, свідків чи підсудних.

4.2. Особливості допиту обвинуваченого

Особливості допиту обвинуваченого зумовлені його зацікавленістю в результатах судового провадження та відсутністю кримінальної відповідальності за давання завідомо неправдивих показань. Тож для обвинувачених досить характерним є спотворення фактичних даних або замовчування суттєвих обставин кримінального правопорушення.

Структура отримання показань обвинуваченого визначається межами судового розгляду та предметом доказування. Допит починається з пропозиції головуючого викласти все, що підсудний вважає за необхідне пояснити щодо висунутого проти нього обвинувачення. Цей закріплений законодавцем тактичний прийом у криміналістиці має назву «вільне оповідання», за якого допитуваному пропонується вести вільну розповідь про відомі йому обставини досліджуваної події без втручання з боку допитувача, котрий лише на початку допиту в загальних рисах орієнтує особу щодо предмета допиту. На думку швейцарських науковців, обвинувачений повинен мати можливість спонтанно повідомляти все, що він пам’ятає, своїми словами. По суті, він має хоча б спробувати дати вільні показання, які згодом можуть бути доповнені за допомогою уточнення деталей. Це правило відповідає як вимогам когнітивної психології для оптимального

отримання знань у розмові, так і презумпції невинуватості[35]. Цінність вільної розповіді збільшується у випадку, коли особа повідомляє про обставину, яка не була відома нікому, крім неї самої. Для підвищення ефективності та досягнення мети допиту вільній оповіді має передувати налагодження психологічного контакту, що розглядається як процес встановлення та підтримання між допитувачем і допитуваним довірчих відносин. Тим самим створюється сприятлива атмосфера для отримання повної та достовірної інформації, для оцінки якості якої пропонується використовувати криміналістичний аналіз показань[36].

Якщо обвинувачений посилається на право зберігати мовчання, це не означає, що слід негайно припинити допит. Навпаки, той, хто допитує, може спробувати змінити думку обвинуваченого повністю або частково та отримати свідчення хоча б із окремих питань. Єдина вимога – допитувач має утримуватися від будь-якого обмеження свободи вибору та діяльності обвинуваченого, тобто він не повинен чинити жодного прямого чи непрямого тиску[37]. Допустимим є переконання підсудного, який не визнає себе винуватим і відмовляється від давання показань, щодо хибності обраної позиції. Необхідно намагатися донести до розуміння обвинуваченого, що без його пояснень суду буде складно перевірити обґрунтованість висунутого проти нього обвинувачення. Також можна запитати адвоката, чи роз'яснював він обвинуваченому наслідки щирого каяття, якщо ні, нагадати йому, що без визнання немає каяття, а без нього – пом'якшення покарання.

Після закінчення вільної оповіді обвинуваченого першим допитує прокурор, а потім захисник. При цьому допитувач повинен стимулювати спогади обвинуваченого, який побажав дати свідчення. Тільки після цього можна переходити до отримання точнішої інформації, запитуючи щодо описання осіб, імен, адрес, часу та алібі. Поширена помилка в техніці допиту полягає в тому, що такі запитання ставляться дуже рано, і в результаті вільна розповідь переривається (або навіть припиняється)[38].

Після проведення допиту обвинуваченого прокурором та захисником йому можуть бути поставлені запитання потерпілим, іншими обвинуваченими, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, а також головуючим і суддями. Підсудному ставляться запитання,

[35] Haas H., Ill Ch. Gesprächsführungstechniken in der Einvernahme (Interviewing techniques for interrogation). *Forum poenale. Sonderheft.* 2013. S. 3–27. URL : https://doi.org/10.5167/uzh-90873. P. 9.

[36] Мирошниченко Ю. М. Зазнач. твір. С. 47–48.

[37] Haas H., Ill Ch. Ibid. P. 16.

[38] Там само. P. 9.

спрямовані на виявлення, доповнення та уточнення фактичних обставин, перевірку достовірності показань, з'ясування ставлення до скоєного правопорушення. Головуючий має право протягом всього допиту обвинуваченого ставити йому запитання для уточнення та доповнення його відповідей.

Запитання слід ставити у заздалегідь продуманій послідовності. До з'ясування наступного питання можна переходити тільки після з'ясування попереднього. Поширена помилка полягає в тому, що у допитувача інколи не вистачає терпіння і він ставить нове запитання, не отримавши відповіді на попереднє. Це, зокрема, може призвести до того, що прокурор говорить надто багато і своїми запитаннями розкриває більше інформації про кримінальне провадження, ніж фактично отримує відповідей від обвинуваченого[39].

Для ситуації зміни обвинуваченим показань, наданих на досудовому слідстві, суттєвим є розв'язання питання щодо можливості використання в суді протоколів слідчого допиту. Фактично система норм КПК України призводить до виникнення ситуації, коли на етапі досудового розслідування виконується значний обсяг роботи, але вона майже не має доказової сили в суді, що дозволяє підозрюваним легко змінювати свої показання й не дає можливості судам ставити під сумнів показання, надані тими в суді. Цілком можливо, що суддя навіть не знатиме, що на етапі досудового розслідування обвинувачений надавав різні показання. Все залежить від того, чи зможе сторона захисту або обвинувачення вказати на це судді.

Окреслена проблема наразі не має однозначного вирішення в теорії та практиці кримінального судочинства. Якщо стосовно свідка закон прямо вказує на можливість його допиту щодо попередніх показань, то стосовно обвинуваченого – не містить будь-яких заборон. Тож, на нашу думку, сторони кримінального провадження, поряд із іншими матеріалами досудового розслідування, мають право оперувати показаннями обвинуваченого, зафіксованими у протоколах слідчих допитів. Криміналістикою розроблено чимало прийомів допиту, й лише одиниці з них згадуються у тексті закону, застосування решти – питання допустимості криміналістичних засобів, які є такими за умови їхньої відповідності принципам законності, моральності, наукової обґрунтованості. Безумовно, якщо порядок застосування певного прийому визначено законом, він має використовуватися у точній відповідності з його буквою. Водночас законність як критерій допустимості численних тактичних прийомів не передбачає обов'язкової

[39] Там само. Р. 11.

процесуальної регламентації кожного з них. За відсутності нормативного регулювання правило законності тактичного прийому вимагає, щоб він узгоджувався з основними засадами, які поширюються на всю кримінальну процесуальну діяльність, та не мав наслідком визнання отриманого з його використанням доказу недопустимим. Тому справедливіше говорити не про відповідність тактичних прийомів законодавчим приписам, а про їхню несуперечність закону, тобто насамперед про відповідність духу, але аж ніяк не букві закону.

Звісно, імовірність того, що обвинувачений, який твердо вирішив змінити ставлення до висунутого обвинувачення, відмовиться від обраної лінії захисту під впливом пред'явлення попередніх показань, є невеликою. Проте й відмова особі, яка веде допит, у використанні цієї можливості також позбавлена розумних підстав. Із-поміж іншого для прокурора це нагода продемонструвати суду непослідовність показань обвинуваченого й посіяти сумнів щодо їхньої вірогідності. У протилежній ситуації захисник має право скористатися показаннями підзахисного й наголосити на незмінності його позиції, зміцнивши довіру до нього. Як і при допиті свідка, в цьому випадку приписів ч. 4 статті 95 КПК України також не буде порушено, оскільки за жодних обставин суд не має права обґрунтовувати свої рішення показаннями, наданими слідчому, прокурору, або посилатися на них[40]. Що ж до впливу на оцінку судом правдивості показань обвинуваченого, то великою мірою мета змагання сторін у тому й полягає, щоб схилити суддю на свій бік, використовуючи для цього допустимі тактичні засоби.

4.3. Особливості допиту потерпілого

Особливості допиту потерпілого зумовлені насамперед тим, що давання показань є його правом, а не обов'язком (п. 6 ч. 1 ст. 56 КПК України). Водночас нерідко єдиним очевидцем злочину є саме потерпілий, і вся доказова база у справі ґрунтується на його свідченнях. Тому відмова потерпілого від давання показань у суді суттєво ускладнює реалізацію завдань кримінального судочинства. Отже, якщо потерпілий не бажає свідчити, слід оцінити причини, що лежать в основі цього

[40] Доречно навести у цьому зв'язку сформульоване Верховним Судом правило, згідно з яким, якщо свідок або учасник процесу дає суду показання, що співпадають із його показаннями під час досудового розслідування, або посилається на такі показання, то саме собою посилання суду на такі позасудові показання не є порушенням процесуального закону, оскільки в такому випадку вони інкорпоруються у показання в суді (постанова від 14.11.2023 у справі № 442/3434/21).

небажання, щоб визначити найкращий план дій.

Варто враховувати, що жертви насильницьких злочинів, наприклад, окрім обставин залякування, можуть не бажати свідчити у суді через почуття сорому, амбівалентності, паніки, тривоги та інших емоційних реакцій. Це може бути пов'язане з такими причинами: обвинувачений має постійний контакт із жертвою; минулі спроби жертви звернутися за захистом до системи правосуддя могли призвести до подальшого насильства; жертва може економічно залежати від обвинуваченого тощо[41]. Не виключене також зловживання потерпілим правом відмовитися від давання показань із корисливих або інших спонукань. Вбачається, що тактико-організаційні заходи щодо усунення наведених причин мають бути вжиті стороною обвинувачення ще на стадії досудового розслідування.

Оскільки відмова потерпілого від давання показань є його правом, суд не має права вимагати від нього будь-що надати свідчення. За таких обставин основним методом у тактичному арсеналі допитувача залишається переконання потерпілого як особи, котра звернулася до правоохоронних органів за відновленням порушених прав та отримання відшкодування, у нелогічності відмови від давання показань. Але здебільшого потерпілі добросовісно виконують свій громадянський обов'язок та дають у суді правдиві свідчення. За деяким винятком, передбаченим ст. 353 КПК України, потерпілий допитується за правилами допиту свідка. З огляду на це рекомендується використовувати для їх допиту єдині тактичні прийоми.

Слід звернути увагу на те, що потерпілий часто є прямим об'єктом протиправного діяння і сприймає обставини злочину, зазнаючи на собі його безпосередній вплив. Тому, на відміну від свідка-очевидця, він зазвичай сприймає і зберігає інформацію про обставини кримінального правопорушення більш гостро на тлі переживань, пов'язаних із фізичними чи психічними стражданнями. Потерпілий, який зазнає безпосереднього акту злочинного зазіхання, сприймає його обставини набагато повніше, рельєфніше та правильніше, ніж свідок. Звісно, й він може помилятися, особливо щодо оцінки деяких обставин, проте ймовірність помилок тут набагато менша.

Допитуючи жертв прямого насильства, важливо пам'ятати про значення речових доказів, які підтверджують показання потерпілого, а отже, і реальність злочину. Сенсорні спогади про те, що жертва чула, бачила, пробувала на смак, сприймала, нюхала тощо, часто можуть бути строго закодовані й точно витягнуті, іноді точніше, ніж інші типи

[41] Hobbs C., Loginsky P., Martin D. Prosecutors' Domestic Violence Handbook. Washington : Washington Association of Prosecuting Attorneys, 2012. 105 p. P. 78–79.

спогадів, такі як хронологічні події та часова послідовність[42]. Своєрідність переживань потерпілого визначає його внутрішній стан, який певною мірою віддзеркалює тимчасові зміни, що відбулися в особистості жертви кримінального правопорушення. Душевний стан особи, постраждалої від злочинного посягання, залежить від характеру та небезпечності протиправної дії. Накладаються й психічні властивості особистості потерпілого, що виявляється у специфічності психічної діяльності та поведінки, його ставлення до справи та її учасників.

Таким чином, під час допиту потерпілого у суді на його психічний стан і поведінку впливає низка факторів: незвичність обстановки публічної процедури розгляду справи; скупчення незнайомих людей; ворожість підсудного; некоректна поведінка учасників процесу тощо. Потрібно брати до уваги й те, що на формування показань потерпілих впливає неприязне ставлення до обвинуваченого, побоювання помсти з його боку й протидія близьких до нього людей. Якщо у сторін або у суду виникають сумніви стосовно достовірності фактів, що викладаються, необхідно використовувати уточнюючі, контрольні запитання, спрямовані на деталізацію описуваних подій.

На відміну від свідків, які по черзі запрошуються до зали судового засіданні для допиту, потерпілий знаходиться в ній від самого початку судового розгляду. З огляду на це рекомендується проводити допит потерпілого до того, як будуть допитані свідки. У такий спосіб унеможливлюється вплив наданих ними показань на його свідчення. Крім того, від змісту показань потерпілого значною мірою залежить послідовність і зміст допиту обвинуваченого та свідків, дослідження інших наявних у справі доказів.

4.4. Особливості допиту свідка

Важливим джерелом одержання криміналістично значущої інформації при розгляді кримінальних справ є показання свідків. Допит свідків повинен проводитися з дотриманням вимог закону, наукових рекомендацій, із урахуванням специфіки умов судового засідання.

Перед допитом свідка головуючий встановлює відомості про його особу та з'ясовує стосунки свідка з обвинуваченим і потерпілим. Особа свідка та його інформованість не повинні викликати розумних сумнівів у

[42] Tanner H. The Investigating Officer's Direct Exam: Strategic and Tactical Considerations to Take Advantage of the IO's Expertise. 2020. 41 p. URL : https://evawintl.org/wp-content/uploads/2018-01_TB-Direct-Examination.pdf. P. 10.

сторін кримінального провадження. За наявності таких сумнівів відомості про особу повинні бути підтверджені документально під час судового розгляду (крім випадків застосування до свідків заходів безпеки). Якщо у сторони кримінального провадження існують обґрунтовані сумніви щодо особи свідка, в якого відсутні документи, що підтверджують його особу, суд повинен вжити заходів для усунення таких прогалин. Інакше, як зазначив Верховний Суд у постанові від 24.03.2021 (справа № 712/11679/18), має місце порушення судом вимог ст. 352 КПК України.

У виняткових випадках для забезпечення безпеки свідка суд за власною ініціативою або за клопотанням сторін кримінального провадження чи самого свідка постановляє ухвалу про проведення його допиту з використанням технічних засобів із іншого приміщення, що унеможливить ідентифікацію свідка. Таке приміщення може знаходитися за межами суду. За наявності загрози ідентифікації свідка за його голосом допит може супроводжуватися акустичними перешкодами, для створення яких залучається відповідний спеціаліст.

При допиті свідка, дані про особу якого утаємничені, сторона захисту стикається з труднощами, що полягають у неможливості спостерігати за його поведінкою та опосередковано демонструвати суду невербальну реакцію свідка на викривальні запитання. Крім того, унеможливлюється доведення неправдивості показань свідка шляхом наведення відомостей щодо його репутації, зокрема щодо його засудження за завідомо неправдиві показання, обман, шахрайство або інші діяння, що підтверджують нечесність свідка (ч. 2 ст. 96 КПК України). Водночас, як свідчить практика ЄСПЛ, використання показань анонімних свідків для обґрунтування вироку не завжди є несумісним із принципами справедливого судового розгляду, але вимагає, аби інтереси сторони захисту були врівноважені з інтересами свідків або потерпілих, які мають надати свідчення («Доорсон проти Нідерландів» (Doorson v. the Netherlands), § 70; «Ван Мехелен та інші проти Нідерландів» (Van Mechelen and Others v. the Netherlands), § 53).

Тлумачення норм ч. 9 ст. 352 КПК України у взаємозв'язку з положеннями Закону України від 23 грудня 1993 р. «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» дозволяє дійти висновку, що заходи забезпечення безпеки свідка вживаються за виняткових обставин, якими є загрози його життю, житлу, здоров'ю та майну. Наявність таких загроз зобов'язаний встановити суд на підставі фактичних даних, наданих ініціатором допиту свідка із застосуванням заходів безпеки. Вони мають бути реальними, будь-якого суб'єктивного

страху свідка буде недостатньо для унеможливлення його ідентифікації. Суд повинен провести відповідну перевірку, щоб визначити, по-перше, чи є об'єктивні підстави для такого страху, і по-друге, чи підтверджуються ці об'єктивні підстави доказами («Аль-Хавая і Тахері проти Сполученого Королівства» (AlKhawaja and Tahery v. the United Kingdom), § 124; «Балта і Демір проти Туреччини» (Balta and Demir v. Turkey), § 44). З огляду на це відповідна ухвала суду має бути у належний спосіб умотивована. Перед постановленням ухвали суд згідно з вимогами закону зобов'язаний з'ясувати наявність заперечень сторін кримінального провадження проти проведення допиту свідка в умовах, що унеможливлюють його ідентифікацію, та в разі їхньої обґрунтованості відмовити у проведенні допиту свідка із застосуванням цього заходу безпеки. У протилежному випадку суд повинен щонайменше надати сторонам кримінального провадження можливість ставити свідкові запитання та слухати відповіді на них. Тільки за цих умов наведені свідком фактичні дані можуть вважатися допустимими. Водночас засудження не повинне ґрунтуватися ні виключно, ні переважно на анонімних свідченнях, що необхідно мати на увазі суду при ухваленні вироку («Ван Мехелен та інші проти Нідерландів» (Case of Van Mechelen and Others v. the Netherlands, § 55)).

Свідка обвинувачення першим допитує прокурор, а свідка захисту – захисник. У випадку, коли обвинувачений взяв захист на себе, саме він першим допитує свідка захисту (прямий допит). Слід нагадати, що під час прямого допиту не дозволяється ставити навідні запитання. Тобто, при прямому допиті запитання має бути сформульоване так, щоб свідок не черпав із нього жодної нової інформації, а під час відповіді спирався виключно на відомості, що збереглися в його пам'яті.

Проте слід розрізняти навідні й уточнюючі та спрямовуючі запитання. Верховний Суд в одній зі своїх постанов (справа № 200/9992/16-к) зауважив, що положення ст. 352 КПК України не забороняють стороні, яка здійснює допит, а після такого допиту головуючому ставити запитання, які дозволять правильно зрозуміти зміст повідомлених свідком (потерпілим) обставин і виділити з них ті, що стосуються досліджуваної події. Адже здебільшого допитувані особи не розуміються на тонкощах кримінального права та процесу й не в змозі самостійно виокремити з-поміж відомих їм обставин ті, що мають значення для кримінального провадження. Тому законодавець поклав обов'язок, зокрема на суд, контролювати хід допиту свідків (потерпілих), аби уникнути зайвого витрачання часу. Тож коли допитувана особа відхиляється від предмета допиту, сторона, яка проводить допит, або суд

може поставити їй спрямовуюче запитання, здатне повернути розповідь допитуваного до кола відомих йому та значущих для справи обставин.

На відміну від допиту обвинуваченого, законом не передбачено вільної оповіді як етапу допиту свідка. Водночас прямої заборони щодо цього також не існує, а отже, не можна погодитися з думкою окремих авторів[43] про те, що під час допиту свідок дає свої показання не в формі послідовної розповіді, а у вигляді відповідей на запитання сторін. Існує визнана міжнародною спільнотою передова практика допиту свідків, відповідно до якої спочатку потрібно отримати вільну розповідь і лише потім ставити запитання для уточнення[44]. Вдаватися до використання цього прийому чи відразу розпочати допит із запитань – це вибір допитувача.

Водночас варто пам'ятати про переваги, що їх надає наративний (оповідний) допит. Виклад показань у формі вільної розповіді як тактичний прийом дозволяє: а) судити про особистість допитуваного; б) виявити ступінь поінформованості особи щодо обставин справи; в) отримати уявлення про правдивість показань, що даються; г) одержати відомості щодо раніше невідомих фактів. Надання можливості допитуваному повідомляти важливі для справи відомості без запитань та коментарів слугує для отримання максимально якісного інформаційного матеріалу. Вільне оповідання може бути менш докладним, але допитувач має менший вплив. Із іншого боку, гарне розпитування дає більше деталей, але воно буде забарвлене запитаннями та впливом того, хто допитує[45].

Після прямого допиту свідка супротивній стороні надається можливість перехресного допиту, під час якого дозволяється ставити навідні запитання. Після цього особа, яка виставила свідка, з дозволу суду може повторно допитати свідка за обставинами, що обговорювалися в ході перехресного допиту. Допит свідка після перехресного допиту є можливістю повернутися до вихідної точки та конкретизувати окремі моменти його показань із метою усунення неточностей та помилок, допущених у процесі перехресного допиту за обставинами, що входять до предмета доказування.

Свідок, даючи показання, має право користуватися нотатками,

---

[43] Бабунич В. Суть та значення перехресного допиту. Процесуальні особливості проведення перехресного допиту при розгляді кримінальних справ в суді. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія : Юридична.* 2011. Вип. 53. С. 322–328. С. 323.

[44] Haas H., Ill Ch. Ibid. P. 11.

[45] Wendler A. Vernehmungstechnik und Vernehmungstaktik im Verkehrsstraf- und Ordnungswidrigkeitenverfahren. Frankfurt am Main, 2019. 44 p. URL : https://images.ace.de/dokumente/autoclub/Booklet_Wendler.pdf. P. 14.

якщо його показання пов'язані з будь-якими обчисленнями та іншими відомостями, які важко зберегти у пам'яті (ч. 13 ст. 352 КПК України). Проте закон не містить правил використання допитуваним нотаток, обсяг та зміст яких може викликати протести сторони, протилежної тій, що виставила свідка. Зважаючи на це, можна рекомендувати до застосування положення, зміст якого полягає в тому, що противна сторона має право отримати запис, використовуваний свідком, оглянути його, піддати перехресному допиту свідка щодо цього й подати як доказ, що стосується справи. Якщо протилежна сторона стверджує, що письмовий матеріал містить відомості, які не стосуються справи, суд повинен вивчити письмовий текст у закритому режимі, видалити будь-яку частину, що не належить до справи, та розпорядитися, щоб решта була надана протилежній стороні. Якщо ж сторона, яка викликала свідка, не підкориться розпорядженню головуючого, суд має визнати показання свідка недопустимими.

Після допиту свідка сторонами йому можуть бути поставлені запитання потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, їхніми представниками та законними представниками, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. З метою з'ясування достовірності показань свідка дозволено ставити запитання щодо можливості сприйняття ним фактів, про які він дає показання, а також щодо інших обставин, які можуть мати значення для оцінки достовірності його показань (ч. 1 ст. 96 КПК України).

На відміну від допиту обвинуваченого, правила допиту свідка (потерпілого) не передбачають права головуючого ставити запитання для уточнення й доповнення його відповідей. Таке обмеження вбачається виправданим. Надання суддям права ставити запитання свідкам та потерпілим всупереч тактиці допиту, обраної обвинувачем або захисником, стримувало б їхню ініціативність та суперечило б принципу змагальності кримінального процесу. Не слід заважати сторонам під час допиту свідка, особливо в ситуаціях жорсткого протистояння між ними. Втручання судді в допит збиває з думки допитуваного, викликає заперечення обвинувачення або захисту проти дій головуючого. В результаті створюється або загострюється конфліктна ситуація, для подолання якої потрібні додаткові зусилля й час. Свої запитання суд може поставити лише після допиту свідка сторонами та іншими учасниками судового провадження. При цьому слід уникати запитань навідних або таких, які потребують оцінних суджень, а також коментарів і припущень. Запитання судді мають бути коректними, простими,

короткими, чіткими й зрозумілими для допитуваного. Варто пам'ятати, що багато людей за рівнем свого розвитку і станом не здатні розуміти складні речення. Тому краще використовувати короткі прості речення та, якщо є можливість, уникати придаткових[46].

Судовий допит повинен бути побудований у такий спосіб, щоб створити всі умови для отримання від свідка найповніших об'єктивних відомостей. Перевіряючи наявність цих властивостей інформації у показаннях свідків, необхідно детально встановити: як, у яких умовах вони формувалися; причини знаходження особи у певному місці, характер явища, що спостерігалося; обстановку, в якій перебував свідок, його стан; довільною чи мимовільною була його увага; динаміку розвитку подій та інші обставини[47].

Стаття 346 КПК України містить вимогу щодо видалення свідків із зали судового засідання та вжиття заходів щодо унеможливлення спілкування допитаних і недопитаних свідків між собою. Цей припис убачається надзвичайно важливим для виключення не тільки свідомого психологічного впливу свідків обвинувачення й захисту один на одного, але й несвідомого навіювання. Адже під час обговорення обставин відповідної події свідки можуть прийняти суб'єктивне тлумачення окремої людини, що може мати негативні наслідки для судового розгляду. Організаційним заходом, що забезпечує дотримання вказаної вимоги, є розміщення свідків сторін у різних кімнатах (а не як у більшості випадків – у коридорі суду) під наглядом судового розпорядника, який би слідкував, аби свідки ніяк не спілкувалися між собою. Після допиту бажано, щоб свідки залишались у залі суду до кінця судового засідання, що пов'язане з можливими додатковими та повторними до них запитаннями, необхідністю шахового чи одночасного допиту кількох осіб. Так буде виключено спілкування допитаних і недопитаних свідків.

Очевидно, що на поведінку свідка, а отже, й на інформативність його показань, впливає обстановка судового засідання. Зазвичай людина, яка ніколи не була в суді, немає досвіду публічних виступів, буде в судовому засіданні почувати себе зніяковіло, і навпаки, людина, яка звикла до цього, буде поводитися вільніше та ясніше висловлюватиме свої думки. Суд зобов'язаний контролювати хід допиту, щоб захистити свідків від неправомірного тиску, образи, дискримінації та не допустити

[46] Haas H., Ill Ch. Ibid. P. 7.

[47] Стахівський С. М. Показання свідка як джерело доказів у кримінальному процесі : навч. посібник. Київ : Ордан, 2001. 96 с. С. 50–55.

порушення правил допиту. У такий спосіб створюється найбільш сприятлива психологічна обстановка, що допомагає найкращому використанню психологічних якостей свідків. Коли свідок поводиться спокійно, скромно, необхідно підкреслити доброзичливе до нього ставлення та уважно його вислухати. Якщо ж свідок поводиться занадто розбещено, зухвало, суддя повинен зробити йому зауваження й запропонувати продовжити свою розповідь у потрібному тоні.

Ситуація допиту свідка може докорінно змінитися внаслідок зміни допитуваним показань, наданих на досудовому слідстві. При допиті такої особи надзвичайно важливо встановити причини зміни показань. Зокрема, необхідно з'ясувати, які з двох варіантів відповідають дійсності. При цьому для доведення недостовірності показань сторона має право надати показання, документи, які підтверджують репутацію свідка, зокрема щодо його засудження за завідомо неправдиві показання, обман, шахрайство або інші діяння, що підтверджують нечесність свідка. Свідок може бути допитаний щодо попередніх показань, які не узгоджуються з його показаннями (ч. 4 ст. 96 КПК України). Це створює можливість для сторони обвинувачення або захисту використовувати показання, надані під час досудового розслідування, для конфронтації проти свідка.

Найчастіше показання змінюються на користь захисту. При цьому ставка робиться на те, що суд може обґрунтовувати свої висновки лише на показаннях, які він безпосередньо сприймав під час судового засідання або отриманих у порядку, передбаченому ст. 225 КПК України. Однак це зовсім не означає, що суд беззастережно має прийняти особисто почуті свідчення. Нові показання слід порівняти з іншими дослідженими у суді доказами, за необхідності провести повторні допити раніше допитаних свідків, шаховий допит чи одночасний допит кількох осіб, демонстрацію речових доказів. Оголошення свідчень, наданих на досудовому слідстві, необхідні не для того, щоб покласти їх в основу судового рішення, як це нерідко траплялося раніше, але для перевірки нових показань.

Суд дійсно не має права обґрунтовувати судові рішення показаннями, наданими слідчому, прокурору, або посилатися на них, але не зобов'язаний беззастережно покладатися на показання, надані в судовому засіданні. Він має ретельно їх перевірити доступними йому тактичними засобами та дійти висновку про їхню достовірність чи недостовірність. Відповідність раніше наданих показань іншим зібраним у справі доказам є важливим критерієм оцінки свідчень, наданих у суді. Водночас порівняння початкових і наступних показань із погляду їхньої

узгодженості з іншими доказами та загальною канвою кримінального провадження може стати на користь наданих у суді показань і переконати суд у їхній достовірності.

Важливим питанням є допит як свідка учасника злочинної групи, матеріали кримінальної справи щодо якого виділені в окреме провадження. Особливої актуальності воно набуло в контексті укладення між сторонами угод про визнання винуватості, до змісту яких у таких випадках включається обов'язок підозрюваного чи обвинуваченого щодо співпраці у викритті кримінального правопорушення, вчиненого іншою особою (ст. 472 КПК України). В літературі наводяться різні щодо цього погляди науковців. Убачається, що особа, матеріали кримінальної справи стосовно якої виділені в окреме провадження й вирок щодо якої не набрав законної сили, у справі за обвинуваченням свого співучасника у будь-якій ситуації має статус свідка. Водночас, зважаючи на гарантовану ст. 18 КПК України свободу від самовикриття, така особа не може бути примушена до давання показань під загрозою притягнення до кримінальної відповідальності за відмову від давання показань і має право скористатися привілеєм не свідчити проти себе. Те ж саме стосується й осіб, кримінальні провадження щодо яких закриті слідчим, дізнавачем або прокурором, оскільки ймовірність скасування постанови про закриття кримінального провадження прокурором вищого рівня або слідчим суддею зберігається. Якщо такі особи погодилися надати свідчення, вони повинні бути попереджені про кримінальну відповідальність за давання завідомо неправдивих показань.

У питанні про допит як свідка засудженого учасника групи, вирок щодо якого набрав законної сили, остаточну крапку поставив ЄСПЛ, який у справі «Ваннер проти Німеччини» (заява № 26892/12) визнав неприйнятною скаргу заявника на обов'язок виступати як свідок проти колишніх спільників. Справа стосувалася засудження заявника за надання ним неправдивих показань як свідком у кримінальному провадженні проти його колишніх співучасників. Суд зазначив, що, оскільки засудження пана Ваннера за напад стало остаточним, не існувало законної можливості знову переслідувати його в судовому порядку за участь у цьому злочині, він вже не міг покладатися на презумпцію невинуватості. Захист, який надається цією презумпцією, припиняється, коли обвинувачений у належний спосіб визнається винним у обвинуваченні, про яке йде мова. Ймовірно, цей підхід може бути застосований і при допиті як свідка особи, рішення суду про

закриття кримінального провадження щодо якої набрало законної сили.

Суттєвим у зв'язку з угодою сторін, за якою обвинувачений зобов'язується сприяти органу досудового розслідування у викритті іншої особи, є підхід до оцінки його показань. У справі «Ерік Адамчо проти Словаччини» ЄСПЛ одноголосно постановив, що мало місце порушення статті 6 (право на справедливий суд) Європейської конвенції з прав людини з огляду на те, що засудження переважно ґрунтувалося на свідченнях трьох свідків, які співпрацювали зі слідством. Питання полягало в тому, чи було належною мірою перевірено ці показання з огляду на переваги, які були надані свідкам. Суд зазначив, що інші свідчення свідків були лише чутками, а висновки експертів стосувалися того, як було здійснено вбивство, а не особи вбивці. Суд також постановив, що національні суди не звернули жодної помітної індивідуальної уваги на обсяг і характер переваг, отриманих у обмін на викривальні докази, незважаючи на їхню значущість, включно з тим, що влада відстрочила переслідування свідків численних убивств.

Актуальним питанням судової практики залишається допит як свідка слідчого, який здійснював досудове розслідування у справі, що розглядається судом. Окремі науковці висловлюються проти проведення допиту в судовому засіданні слідчого (співробітника оперативного підрозділу)[48], інші, навпаки, вважають його правомірним і доцільним[49]. Західна традиція (романо-германська, англосаксонська системи права) передбачає можливість таких допитів, а практика демонструє необхідність використання показань співробітників правоохоронних органів у переважній більшості випадків розгляду кримінальних справ. Німецькі дослідники відзначають дві ситуації, в яких поліцейського допитують як свідка в суді: (1) або той особисто спостерігав за тим, що відбувалося, або (2) він проводив розслідування[50]. У першому випадку процес отримання свідчення поліцейського мало чим відрізняється від допиту будь-якого іншого свідка-очевидця. Як службовець, який вів слідство, поліцейський допитується про хід розслідування, слідчий процес, доведеність злочину, дотримання формальностей, а в передбачених законом випадках – про показання обвинуваченого або свідків на досудовому слідстві. У судах США також вдаються до допитів

[48] Стахівський С. М. Зазнач. твір. С. 13–14.

[49] Весельський В. К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) : монографія. Київ : НВТ «Правник», НАВСУ, 1999. 126 с. С. 31–32.

[50] Müller K. Polizeibeamte als Zeugen im Strafverfahren: Vom Ermittler zum Beweismittel. Richard Boorberg Verlag, 2012. 160 p. P. 31.

посадових осіб поліції, котрим у ході службової діяльності стали відомі обставини кримінального правопорушення, незалежно від того, чи були вони свідками самої відповідної події. На думку американських фахівців, ефективний прямий допит слідчого є важливою частиною кожного судового розгляду, який закладає основу для оцінки судом усіх кроків, пов'язаних із ретельним, професійним і неупередженим розслідуванням[51].

На відміну від законодавства західних країн, де співробітник поліції як свідок у кримінальному процесі є не стороною процесу, а особистим джерелом доказів, ст. 3 КПК України ставить слідчого на сторону обвинувачення. Тож може виникнути сумнів щодо обґрунтованості попередження його про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві свідчення й за відмову від давання показань. Деякі суперечності виникають і в разі допиту слідчого за заявою підсудного про застосування незаконних методів розслідування, коли слідчий фактично потрапляє у становище підозрюваного, від якого вимагають докази власної невинуватості, що не узгоджується з принципами кримінального судочинства. Також можливі застереження щодо балансу прав і можливостей сторін кримінального провадження в ситуації, за якої допит захисника як свідка прямо заборонений законом (ст. 65 КПК України), а допит слідчого – вельми поширене явище.

Проте слід зазначити, що функція слідчого як представника сторони обвинувачення завершується із закінченням досудового розслідування. В судовому засіданні слідчий допитується як свідок обвинувачення з дотриманням усіх правил допиту свідка, зокрема й права не свідчити проти себе. При цьому, з метою використання в судовому провадженні доказового потенціалу показань осіб, причетних до кримінальних розслідувань, слід керуватися такими положеннями:

1. Слідчий або інший співробітник правоохоронного органу, котрий здійснював досудове розслідування, може бути допитаний як свідок фактів, які свідчать про побачене чи почуте ним під час розслідування. Зокрема, про слідчі дії, висновки та спостереження, про дотримання передбачених законом процедур, які забезпечили справедливе та об'єктивне розкриття фактів;

2. Прокурор подає суду докази через допит свідків, зокрема під час допиту слідчого. Наприклад, слідчий може підтвердити, що ним були виявлені, зафіксовані і вилучені об'єкти, які подаються прокурором у

[51] Tanner H. Ibid. P. 28.

суді як докази;

3. У кримінальному судочинстві шляхом допиту слідчого можна не тільки встановити певні обставини проведення слідчо-розшукових дій, але й отримати пояснення непроведення певних дій щодо перевірки окремих версій;

4. Слідчий може бути допитаний про поведінку, фізичний та емоційний стан потерпілого під час його допиту на досудовому слідстві (плач, уривчасте дихання, лихоманка, тремтіння тощо), що може бути важливим для оцінки тієї чи іншої нелогічної поведінки жертви;

5. Слідчий, надаючи показання у суді після потерпілого, може прояснити суду ті частини його показань, які є проблематичними для їх оцінки;

6. Слідчий може бути допитаний про поведінку підозрюваного під час досудового розслідування (наприклад, за повідомленою підозрою визнавав вину, а потім відмовлявся давати показання; робив певні заяви, подавав клопотання тощо), що може бути важливим для формування переконання суду;

7. Шляхом допиту слідчого прокурор може інформувати суд про передові методи розслідування та їх результати, що дозволяє зрозуміти логіку слідства та оцінити докази, надані стороною обвинувачення.

З огляду на останнє цікавим є те, що в американських судах правоохоронців часто допитують саме як експертів – фахівців у галузі своєї діяльності. Компетентність поліції визначається як сукупність знань, підготовки та досвіду, завдяки яким офіцери особливо добре знаються на тому, що суди вважають їхніми основними професійними завданнями[52]. В Україні також існує правова основа для такого допиту (ч. 7 ст. 95 КПК України). Слідчий, який має багатий досвід та ґрунтовні знання в галузі методики розслідування правопорушень певної категорії, міг би бути допитаний щодо типових моделей поведінки злочинця та жертви, схарактеризувати звичайні наслідки злочинного зазіхання, описати типову слідову картину місця злочину, розповісти про науково обґрунтовані методики розслідування, тактику проведення окремих слідчих дій тощо.

[52] Lvovsky A. Rethinking Police Expertise. *Yale Law Journal.* 2021. Vol. 131. No. 2. URL : https://www.yalelawjournal.org/article/rethinking-police-expertise.

Запитання для самоконтролю до розділу 4

1. Що складає загальні засади тактики судового допиту?
2. У чому полягає специфіка судового допиту?
3. Які існують види судового допиту?
4. У чому полягають методи судового допиту?
5. Якими є зміст і правила перехресного та перенаправленого допиту?
6. Що таке шаховий допит та у чому полягає його відмінність від одночасного допиту двох і більше осіб?
7. У чому полягає сутність навідного запитання?
8. У чому полягають особливості допиту обвинуваченого у суді?
9. У чому полягають особливості допиту засудженого у суді?
10. У чому полягають особливості допиту співучасника, кримінальне провадження щодо якого закрите або матеріали щодо якого виділені в окреме провадження?
11. У чому полягають особливості допиту потерпілого у суді?
12. У чому полягають особливості допиту свідка у суді?
13. У чому полягають особливості допиту слідчого у суді?

РОЗДІЛ 5
ТАКТИКА СУДОВОГО ОГЛЯДУ ТА ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ

5.1. Судовий огляд

Судовий огляд – це судова дія слідчого характеру, яка полягає в безпосередньому сприйнятті й обстеженні судом та учасниками кримінального провадження матеріальних об'єктів із метою встановлення їхнього стану, ознак і властивостей задля з'ясування обставин, які мають значення для кримінального провадження. Факт її проведення відображається в журналі судового засідання, а у випадку, передбаченому законом, – у протоколі огляду з можливістю фіксації за допомогою технічних засобів.

Відповідно до закону під час судового розгляду кримінальних справ допускається проведення огляду речових доказів (ст. 357 КПК України) та огляду місця події (ст. 361 КПК України). До процесуальних особливостей проведення судового огляду належать: 1) огляд проводиться як за ініціативою суду, так і за клопотанням учасників судового провадження; 2) огляд може бути проведений у будь-який момент з'ясування обставин кримінального провадження та перевірки їх доказами; 3) огляд проводить склад суду та учасники судового провадження; 4) за необхідності до огляду можуть бути залучені свідки, спеціалісти, експерти; 5) особи, які беруть участь у проведенні огляду, можуть звертати увагу на ті чи інші обставини, пов'язані з оглядом; 6) учасникам кримінального провадження можуть бути поставлені запитання, пов'язані з оглядом[53].

Особливості тактики судового огляду місця події обумовлюються здебільшого стадією кримінального провадження, суб'єктом, який його проводить, а також завданнями, на досягнення яких спрямована ця судова дія. Слід зазначити, що принцип безпосередності судового дослідження не вимагає від суду щоразу особисто оглядати місце події. Такий огляд проводиться у виняткових випадках і спрямований на перевірку й оцінку наявних доказів шляхом безпосереднього сприйняття

[53] Тимошук В. Є. Судовий огляд: процесуальне і криміналістичне дослідження : дис. … д-ра філос. : 081 Право. Львів, 2022. 264 с. С. 99.

судом обстановки на місцевості або в приміщені. Водночас огляд на місці не допускається під час здійснення провадження судом присяжних.

Проведення огляду місця події під час судового розгляду доцільне за умови, що дані протоколу слідчого огляду, які мають значення для кримінального провадження, аргументовано оспорюються кимось із учасників судового провадження, або в разі, коли суд визнає за необхідне оглянути певне приміщення чи ділянку місцевості. Судова практика свідчить, що найбільш типовими ситуаціями, що обумовлюють необхідність проведення судом огляду на місці, є:

– виявлення під час судового розгляду неповноти, неякісності огляду місця події, проведеного на стадії досудового розслідування, що можна надолужити лише шляхом безпосереднього сприйняття судом обстановки, де мала місце кримінально-релевантна подія;

– уточнення даних, встановлених під час слідчого огляду або отриманих у судовому засіданні;

– наявність суттєвих суперечностей у показаннях підсудного (підсудних), потерпілого, свідків щодо обставин вчинення або приховування злочину, які можуть бути усунені або оцінені тільки при безпосередньому огляді місцевості, приміщення судом у присутності цих осіб;

– зміна показань, наданих на стадії досудового розслідування, щодо обставин скоєння злочину, якщо перевірка й оцінка об'єктивності показань можлива шляхом проведення судового огляду відповідних ділянок місцевості або приміщень.

Огляд здійснюється за правилами, передбаченими законом для огляду під час досудового розслідування. Ухваливши рішення щодо проведення судового огляду, суд повинен здійснити підготовку до проведення цієї дії: проаналізувати матеріали справи, щоб отримати уявлення про місце проведення огляду, визначити цілі, об'єкти, місце, час огляду, коло учасників, яких слід до нього залучити, та забезпечити їхню явку, обрати тактику огляду. Суддя має подбати про транспорт і (за необхідності) про додатковий конвой підсудних. Слід також ретельно продумати питання про способи фіксації ходу та результатів огляду й забезпечити при його проведенні застосування необхідних технічних засобів. З огляду на те, що суддя в ході огляду повинен керувати цією дією, для фіксування процесу огляду за допомогою відеозапису до його участі доцільно залучати відповідного спеціаліста.

Судовий огляд може бути спрямований на реалізацію таких завдань:

1. *Спостереження, дослідження обстановки того чи іншого приміщення або місцевості.* По суті, суд проводить огляд місця події,

щоб доповнити змодельовану його уявою на підставі досліджених доказів подію злочину безпосереднім сприйняттям обстановки, в якій вона відбувалася. Важливим аспектом при цьому є з'ясування можливих змін, які мали місце з моменту слідчого огляду. Шляхом постановки відповідних запитань підсудному, потерпілому та свідкам із-поміж очевидців злочину й осіб, що брали участь у слідчому огляді як поняті та спеціалісти, суд з'ясовує, які зміни відбулися на цьому місці. Зміни в обстановці мають бути зіставлені з даними протоколу слідчого огляду, доданими до нього схемами та фотознімками місця події. Якщо зміни, що відбулися, суттєві й можуть вплинути на результати судового огляду, суд на основі згаданих вище матеріалів і показань мусить реконструювати обстановку, максимально наблизивши її до тієї, яка мала місце на момент досліджуваної події.

Судовий огляд доцільно починати із загального аналізу обстановки місця події, з'ясування взаємного розташування предметів (орієнтуючий огляд). У процесі орієнтуючого дослідження обстановки з урахуванням отриманої в суді інформації шляхом уявного моделювання обставин злочину суд може, зокрема, встановити: звідки можна було бачити або чути, як відбувалася подія; чи міг обвинувачений прийти на місце події або піти з нього непоміченим; чи відповідає обстановка на місці встановленим раніше даним тощо. Після орієнтуючого суд переходить до локального огляду, котрий полягає у вивченні окремих ділянок місця події, кожна з яких виділяється певною сукупністю просторово або інформаційно взаємозалежних об'єктів та слідів. Якщо орієнтуючий огляд дозволяє суду й учасникам процесу одержати загальне уявлення про всю обстановку місця події, то локальний – всебічно та глибоко дослідити окремі складові цієї обстановки. Локальний огляд складається з послідовного детального огляду окремих об'єктів на місці події. Таким чином, значущі для справи об'єкти всебічно досліджуються не тільки самим судом, але й усіма учасниками судової дії. Суд може звернути увагу як на оглянуті на досудовому слідстві об'єкти, так і на ті, що не оглядалися. Якщо ж суд вдасться до реконструкції обстановки, то місце оглядається до та після реконструкції;

2. *Встановлення відповідності обстановки місця події показанням допитаних судом осіб*. У цьому випадку суд проводить огляд для того, аби переконатися, що підсудний (потерпілий, очевидець) справді був на місці події й адекватно описав обстановку місця кримінального правопорушення чи спосіб його вчинення. Крім того, огляд місцевості або приміщення надає можливість виявити протиріччя в показаннях декількох учасників кримінального провадження (підсудних, потерпілих,

свідків);

3. *Встановлення можливості допитаної особи сприймати певні явища, процеси, здійснити дії в обставинах і умовах місця події.* Наприклад, суд бажає розвіяти власні сумніви стосовного того, що очевидець із указаного ним місця міг спостерігати за подією, що відбулася. По суті, проведення в суді двох останніх видів оглядів є судовим експериментом, проведення якого на цій стадії кримінального провадження закон не передбачає, проте й не забороняє здійснення подібного роду заходів експериментального характеру в межах огляду місця події.

Процедура огляду місця події й отримані результати відображаються в протоколі огляду місця та можуть фіксуватися технічними засобами. При проведенні реконструкції у протоколі судового засідання повинен знайти відображення не тільки сам факт реконструкції, але й те, в чому конкретно вона виразилася. Доцільно сфотографувати місце судового огляду до та після реконструкції, а сам її процес зафіксувати шляхом відеозапису. Це дозволить об'єктивно судити про обставини, що викликали необхідність реконструкції, та про відповідність реконструйованої обстановки місця події первинній.

Огляд речових доказів є способом одержання судом та учасниками судового провадження інформації, що міститься в досліджуваному об'єкті. Огляду можуть бути піддані речові докази, отримані в процесі досудового провадження, а також подані в судовому розгляді. Водночас, як зазначив Верховний Суд у постанові від 03.03.2020 (справа № 755/27711/13), слід мати на увазі, що джерелом фактичних даних (відомостей) стосовно речових доказів виступає протокол огляду предмета, а отже, суд може обмежитися дослідженням протоколу слідчого огляду, якщо він повно відтворює параметри предмета та значущу для справи інформацію, носієм якої він є.

Речові докази оглядаються судом, а також надаються для ознайомлення учасникам судового провадження, а в разі необхідності – іншим учасникам кримінального провадження. Під час огляду речових доказів можуть застосовуватися найпростіші прилади та технічні пристрої, наприклад збільшувальне скло, ультрафіолетове випромінювання тощо. Особи, яким надані для ознайомлення речові докази, можуть звернути увагу суду на ті чи інші обставини, пов'язані з річчю та її оглядом, вказати на зв'язок певних властивостей предмета та інших доказів, звернути увагу на справжність речового доказу, незмінність його властивостей із моменту отримання, а також відзначити інші обставини, пов'язані з проведенням огляду (пошкодження упаковки,

цілісність пломбування тощо). Такий порядок дозволяє усвідомити механізм формування речового доказу, усунути протиріччя, виявити нові факти. Огляд речових доказів, які не можна доставити в судове засідання з огляду на їхній об'єм, вагу або нерозривну пов'язаність із землею, технологічним процесом чи особливими умовами зберігання, за необхідності проводиться за їх місцезнаходженням. Учасники судового провадження мають право ставити запитання з приводу речових доказів свідкам, експертам, спеціалістам, які їх оглядали. Результатом огляду повинен бути ретельний, детальний опис загальних та індивідуальних ознак і властивостей об'єкта. Зазвичай значущою є інформація щодо найменування, призначення та стану оглянутого об'єкта, його точних розмірів (довжини, ширини, висоти), форми, кольору, якості та інших загальних ознак та особливостей (фабричної марки, написів тощо). Вказуються й окремі, індивідуальні ознаки – дефекти поверхні, кольору та ін.

Недостатнє знання тактики огляду та невміння її застосовувати суд певною мірою компенсує запрошенням у судове засідання спеціалістів та експертів. Допомога обізнаних осіб суду під час огляду в організаційно-тактичному та науково-технічному плані є надзвичайно важливою. Спеціаліст допомагає суду усвідомити призначення, будову предметів, що оглядаються, виявити ознаки, які можуть мати значення для справи, правильно описати об'єкти огляду.

Нерідко в ході огляду вирішується питання про те, чи будуть потрібні експертні дослідження і які порівняльні зразки для них необхідні. Найчастіше без допомоги спеціаліста суду неможливо обійтися при відібранні зразків для порівняння, тому що в низці випадків для цього необхідні спеціальні знання й відповідні технічні засоби. Наприклад, якщо для експертного дослідження рукопису потрібні експериментальні зразки почерку, то їх отримання доцільніше доручити спеціалісту в галузі почеркознавства. Огляд речового доказу, який під час досудового розслідування був предметом експертних досліджень, сприяє правильній оцінці судом висновку експерта.

Освідування є різновидом огляду. Під час його проведення обстежується тіло людини з метою виявлення слідів кримінального правопорушення та їх вилучення або виявлення особливих прикмет, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу (ст. 241 КПК України). Метою освідування в судовому засіданні є встановлення на тілі особи особливих прикмет або ознак фізіологічного стану, особливостей анатомічної будови органів. До особливих прикмет відносять родові плями, рубці, шрами, татуювання, сліди поранень,

перенесених хвороб та ін. Особливостями анатомічної будови органів є, наприклад, розміри органів у цілому та їхніх частин (голови, тулуба, обличчя, чола тощо), фізичні недоліки особи, скажімо, скривлення хребта, сліди опіків тощо. Слідами злочину, що можуть бути виявлені у процесі освідування в суді, є порушення шкірного покриву тіла людини. Варто розрізняти огляд, проведений безпосередньо судом, і судово-медичний огляд. У першому випадку не потрібні спеціальні знання, у другому – вирішуються спеціальні питання в галузі судової медицини про наявність та локалізацію тілесних ушкоджень.

Процесуальні норми не містять правил проведення освідування в суді, що по суті є прогалиною законодавства. Наприклад, при розгляді окремих справ, пов'язаних із нанесенням тілесних ушкоджень, освідування допомагає встановити суттєві обставини кримінального правопорушення. Складність проведення цієї дії у судовому засіданні обумовлюється тим, що наявні на тілі людини пошкодження, які у переважній більшості випадків на етапі судового розгляду є безпосереднім об'єктом освідування, з часом зникають. Проте відмовлятися взагалі від цієї судової дії не можна, оскільки в деяких випадках вона дозволяє встановити певні обставини в ході огляду відкритих частин тіла. Наприклад, у справах, кваліфікованих за ч. 1 ст. 121 КК України, коли сторона обвинувачення вказує на особливу тяжкість тілесних ушкоджень, які безслідно не проходять (непоправне знівечення обличчя). Освідування потерпілого в такому випадку повинно бути проведене судом в обов'язковому порядку. Це зумовлене тим, що судово-медичною експертизою встановлюється непоправність ушкоджень, а суд встановлює, чи є непоправне ушкодження обличчя таким, яке його нівечить. Тобто факт знівечення обличчя потерпілого не належить до компетенції медиків, а є прерогативою суду, який самостійно вирішує, чи є обличчя знівеченим унаслідок тілесного ушкодження, на основі сформованих у суспільстві естетичних уявлень. Проте судова практика засвідчує, що при розгляді справ про тяжкі тілесні ушкодження, які спричинили непоправне знівечення обличчя, освідування потерпілого судом здебільшого не проводиться. Ймовірно, судді виходять із того, що участь потерпілого у розгляді справи безумовно припускає споглядання його обличчя. Така думка, може, й здається логічною, але процесуально є неспроможною, оскільки будь-який висновок суду має ґрунтуватися на досліджених у судовому засіданні доказах, одержаних із передбачених процесуальним законом джерел. Встановлення судом факту знівечення обличчя потерпілого повинно здійснюватися тільки шляхом освідування, що має бути

зафіксоване в журналі судового засідання. Про проведення освідування суд постановляє ухвалу.

5.2. Пред'явлення для впізнання

Під час судового розгляду кримінальних справ нерідко з'являється потреба в ототожненні певних об'єктів. Одним із засобів розв'язання цього завдання є ідентифікація свідком, потерпілим або підсудним конкретного об'єкта за уявним образом, що зберігся у його пам'яті. Реалізація цієї дії здійснюється у формі пред'явлення для впізнання об'єктів особі під час судового розгляду. Основна мета пред'явлення для пізнання – отримання нових та перевірка наявних доказів. Проведенням пред'явлення для впізнання можна перевірити показання свідків, потерпілих, обвинувачених, а також результати огляду, обшуку та інших слідчих дій. Отже, *пред'явлення для впізнання* – це судово-слідча дія, що полягає в ототожненні потерпілим, свідком або підсудним об'єкта, що сприймався ним раніше, за його уявним образом, із метою отримання нових та перевірки наявних доказів.

Попри те, що пред'явлення для впізнання в суді прямо передбачене законом (ст. 355 КПК України), практика таких прикладів не демонструє. Під час судового розгляду допитуваному часто ставиться запитання щодо впізнання тієї чи іншої особи, присутньої в залі судового засідання, або досліджуваного судом предмета, і це є ефективним тактичним прийомом допиту, але не є прямим судовим доказом. Відмова суддів від пред'явлення для впізнання може пояснюватися відсутністю у них досвіду або бажання проводити таку доволі складну з організаційного погляду процесуальну дію. Водночас необхідність пред'явлення для впізнання у процесі судового розгляду може виникнути й обумовлена вона може бути тим, що: 1) на досудовому слідстві ця слідча дія не проводилась, хоча необхідність у ній була, або 2) в ході судового розгляду виявилися нові обставини, встановлення яких вимагає проведення впізнання осіб або предметів (з'являються нові речові докази або нові свідки, яким можуть бути пред'явлені для впізнання наявні об'єкти).

Пред'явлення для впізнання може бути проведене за клопотанням сторін кримінального провадження, потерпілого або за ініціативною суду. За результатами обговорення цього питання доцільно постановити ухвалу, в якій зазначити підстави та мету проведення судової дії, об'єкт упізнання, визначити необхідні організаційні заходи. Обговорення та ухвалення рішення щодо проведення пред'явлення для впізнання має відбуватися за відсутності особи, якій належить впізнавати. Основною

умовою пред'явлення об'єкта для впізнання під час судового розгляду кримінальної справи є його несприйняття особою, яка буде впізнавати, з моменту вчинення злочину. Тобто, той уявний образ, із яким необхідно зіставити об'єкти, що перевіряються, повинен бути пов'язаний тільки з подією кримінального правопорушення, а не з обставинами, що виникли у процесі досудового розслідування. Інакше особа фактично буде впізнавати не людину або предмет, бачену у зв'язку з учиненим злочину, а людину (предмет), що була впізнана нею під час досудового розслідування. З огляду на це закон забороняє повторне пред'явлення особи для впізнання в разі попереднього проведення впізнання за фотознімками чи матеріалами відеозапису (ч. 6 ст. 228 КПК України).

Прийнявши процесуальне рішення про проведення пред'явлення для впізнання в судовому засіданні, суддя повинен підготуватися до цієї судової дії ще до її початку. За загальним правилом, до пред'явлення для впізнання особу потрібно допитати про ознаки, за якими вона може впізнати особу або предмет, умови сприйняття об'єкта тощо. Звісно, у присутності особи, яку треба впізнати (наприклад, підсудного), цього робити не можна. З огляду на це слушною буде така рекомендація. Закон передбачає, що судове провадження може здійснюватися у режимі відеоконференції, шляхом трансляції з іншого приміщення, у тому числі яке знаходиться поза межами приміщення суду (дистанційне судове провадження), зокрема у разі наявності підстав, визначених судом достатніми (ч. 1 ст. 336 КПК України). Тому немає перешкод для використання такого способу перед проведенням впізнання у судовому засіданні.

Вимоги до проведення пред'явлення для впізнання в суді відповідають аналогічним вимогам, що висуваються до цієї процедури на досудовому слідстві (ст. ст. 228, 229, 231 КПК України). Особа, яка підлягає впізнанню, пред'являється особі, яка впізнає, разом із іншими особами тієї самої статі, яких має бути не менше трьох і які не мають різких відмінностей у віці, зовнішності та одязі. Тому, плануючи пред'явлення для впізнання, необхідно підібрати відповідних статистів та забезпечити їхнє прибуття до зали суду. При впізнанні предмета потрібно завчасно потурбуватися про підбір не менш як трьох однорідних предметів. Унікальна річ пред'являється для впізнання в одному екземплярі (ч. 3 ст. 229 КПК України). Здійснювати підготовчі дії щодо підбору об'єктів повинна сторона, яка подала клопотання про проведення впізнання. Якщо судова дія провадиться за ініціативою суду, підбором однорідних предметів (схожих осіб) за дорученням головуючого може займатися судовий розпорядник.

Водночас пред'явлення для пізнання в суді має свою специфіку,

пов'язану як із тактикою його проведення в умовах судового засідання, так і зі складом учасників, їхнім процесуальним становищем. Впізнання в суді є більш віддаленим у часі (порівнюючи з досудовим слідством) від обставин, які спостерігалися певною особою, що ускладнює пригадування нею прикмет та особливостей, за якими вона може впізнати особу чи річ. Також треба мати на увазі публічний характер проведення цієї процесуальної дії в суді. Присутність великої кількості сторонніх людей може привести особу, що впізнає, в стан заціпеніння, заважати зосередитись на акті впізнання, призвести до вагань у деталях тощо. Сторона захисту отримує можливість скористатися цією ситуацією у власних інтересах. Зацікавлені в результатах розгляду справи особи з-поміж присутньої в залі суду публіки також можуть вдатися до противоправного впливу на особу, яка впізнає.

Підсумовуючи, сформулюємо такі правила пред'явлення для пізнання особи у судовому засіданні:

1) після допиту суб'єкта впізнання про ознаки, за якими він здатен впізнати певну особу, його видаляють із зали судового засідання;

2) до зали судового засідання запрошуються особи, з-поміж яких буде пред'являтися певна особа (усім присутнім роз'яснюється порядок та цілі провадження цієї судової дії);

3) особі, яка пред'являється для впізнання, пропонується на власний розсуд зайняти будь-яке місце поміж інших осіб, які пред'являються разом із нею;

4) за вказівкою головуючого судовий розпорядник запрошує особу, яка буде впізнавати;

5) суб'єкту впізнання роз'яснюється порядок проведення впізнання та пропонується вказати на особу, яку він упізнає як учасника досліджуваної судом події;

6) упізнаній особі пропонується назвати своє прізвище, ім'я, по батькові та рік народження (якщо особа відмовляється назвати себе, то це робить головуючий);

7) в особи, яка впізнала, з'ясовують, за якими ознаками чи особливостями вона упізнала особу, пред'явлену для впізнання, чи відбулися якісь зміни у її зовнішності (якщо так, то які саме).

Запитання для самоконтролю до розділу 5

1. Що складає зміст судового огляду?
2. У чому полягають процесуальні особливості проведення судового огляду?
3. У чому полягають особливості тактики судового огляду місця події?
4. Що складає зміст судового огляду речових доказів?
5. У чому полягає судове освідування?
6. У чому полягають особливості пред’явлення особи для впізнання у суді?

РОЗДІЛ 6
ТАКТИКА ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ

6.1. Поняття та форми використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві

Сучасне правосуддя неспроможне ефективно функціонувати без використання знань у найрізноманітніших галузях людської діяльності. Причина цього полягає в тому, що від судді не можна очікувати, що він буде фахівцем у всіх сферах, особливо у тих випадках, коли предмети пов'язані з технічними знаннями, оскільки він не здатний робити висновки з фактів, які є технічними. Ось чому процесуальні системи передбачають участь професіоналів або техніків, які добре обізнані та глибоко вивчають той чи інший предмет, які можуть поділитися власними знаннями із судовим органом для встановлення істини[54].

Спеціальні знання – це система відомостей, отриманих обізнаною особою в результаті навчання, теоретичної чи практичної діяльності у різних галузях науки, техніки, творчості, ремесел, промислів тощо, які використовуються у передбачених законом формах із метою сприяння правосуддю. Форма використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві визначається: а) процесуальним положенням обізнаної особи (експерт, спеціаліст); б) метою залучення (пошук, виявлення, фіксація, вилучення, дослідження слідів злочину); в) значенням одержаних результатів (доказовим або орієнтуючим)[55].

Найбільшого поширення у криміналістичній літературі набув поділ форм використання спеціальних знань за ознакою правової регламентації на процесуальні та непроцесуальні. До непроцесуальних форм застосування спеціальних знань під час судового розгляду кримінальних справ відносять: отримання сторонами фахових порад із проблемних питань правозастосування, позасудове консультування сторін та суду зі спеціалістами щодо виду експертизи та її можливостей, формулювання

[54] Martorelli J. La Prueba Pericial. Consideraciones sobre la prueba pericial y su valoración en la decisión judicial. *Revista Derechos En Acción.* 2017. Núm. 4. P. 130–139. P. 131.

[55] Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. 560 с. С. 43.

експертних завдань, підготовки об'єктів дослідження тощо. Процесуальними формами використання спеціальних знань у судовому провадженні є: 1) проведення судових експертиз; 2) надання технічної, офіційної консультативно-довідкової та іншої допомоги особам, які ведуть кримінальне провадження. Під час досудового розслідування ними є повноважні представники сторони обвинувачення, у судовому провадженні – суд, який розглядає кримінальну справу. Носіями спеціальних знань у цих випадках виступають обізнані у відповідній галузі особи – експерт і спеціаліст.

Стаття 10 Закону України «Про судову експертизу» визначає: судовий експерт – це особа, яка має необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань, відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшла відповідну підготовку та отримала кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності. У кримінальному провадженні експертом визнається особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до вказаного закону на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок із питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань (ст. 69 КПК України).

Спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками і може надавати консультації, пояснення, довідки та висновки під час досудового розслідування й судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок (ст. 71 КПК України). Завданням спеціаліста у судовому провадженні є сприяння у дослідженні доказів шляхом застосування спеціальної техніки (ст. ст. 357, 358, 359, 361 КПК України), отримання зразків для експертизи (ст. 245 КПК України), надання консультацій та роз'яснень із питань, що належать до його компетенції (ст. 360 КПК України).

Різниця між становищем експерта й спеціаліста полягає в освітньо-кваліфікаційних вимогах, що висуваються до експерта, ширшому колі його прав та обов'язків, а також у відсутності кримінальної відповідальності спеціаліста за відмову від виконання покладених на нього обов'язків. Спеціаліст несе лише процесуальну відповідальність у разі неприбуття до суду без поважних причин або неповідомлення про причини свого неприбуття (ст. 72 КПК України). На відміну від експерта, спеціаліст може бути залучений до виконання своїх процесуальних

функцій ще до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ч. 3 ст. 214 КПК України).

У науковій літературі поряд зі спеціалістом до носіїв спеціальних знань (обізнаних осіб) небезпідставно відносять деяких інших суб'єктів, залучених до кримінального провадження для здійснення допоміжних функцій. Із-поміж них називають ревізора, лікаря, перекладача, педагога, психолога[56]. До цього переліку можна також додати представників органу з питань пробації, ювенальної поліції, служби у справах дітей, кожен із яких є фахівцем у сфері своєї діяльності й покликаний наявними у нього знаннями сприяти досягненню завдань кримінального провадження шляхом розв'язання певного кола специфічних питань.

Особливою формою використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві є допит обізнаного свідка, тобто особи, яка: 1) через випадковий збіг обставин стала очевидцем досліджуваних судом обставин і здатна не тільки викласти відомі їй факти, але й на основі своїх спеціальних знань надати кваліфіковану оцінку сприйнятим подіям; 2) отримала відомості, що мають значення для кримінального провадження, у зв'язку з виконанням службових обов'язків. До останніх можуть бути віднесені: лікар, який надав першу медичну допомогу потерпілому; поліцейський, котрий оглядав місце події; ревізори, бухгалтери, співробітники податкової, митної служб, інших контролюючих і наглядових органів, які виявили порушення вимог нормативно-правових актів, відомості про які були внесені до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Цінність показань обізнаного свідка полягає в тому, що завдяки наявним у нього спеціальним знанням отримані в результаті його допиту відомості можуть містити такі деталі досліджуваної події, які залишилися б непоміченими непрофесіоналом. Особливості допиту такого свідка передбачені ч. 7 ст. 95 КПК України, відповідно до якої особа, котра під час допиту висловила думку або висновок, що ґрунтується на спеціальних знаннях, може бути допитана іншою стороною згідно з правилами допиту експерта.

Проблемним у сучасній експертології залишається питання віднесення знань у галузі права до категорії спеціальних. Переважна більшість науковців заперечує це, пояснюючи, що юридичні знання належать до виняткової компетенції слідчого, прокурора, суду й не можуть використовуватися для розв'язання правових питань під час

[56] Там само. С. 44–45.

кримінального провадження[57]. Стверджується, що адміністративну, цивільну, господарську, фінансову, податкову галузі права так чи інакше в юридичних вишах вивчають усі студенти й диплом про вищу юридичну освіту, обов'язкову наявність якої передбачає посада судді, прокурора, слідчого, підтверджує обов'язок володіння ними знаннями із зазначених та інших дисциплін.

Варто підкреслити, що коли йдеться про неприйняття юридичних знань як спеціальних у кримінальному процесі, найчастіше мається на увазі законодавча заборона проведення експертизи для з'ясування питань права (ч. 1 ст. 242 КПК України). Водночас необхідність та допустимість використання у кримінальному провадженні юридичних знань у формі усних або письмових консультацій чи роз'яснень фахівців у будь-яких галузях права не викликає сумнівів. Заплутаність у деяких випадках нормативної бази, нечіткий зміст правових норм, відсутність належної системності у законотворенні та, як наслідок, наявність колізій юридичних приписів змушує суддів так чи інакше вдаватися до допомоги правознавців. Сторони також не позбавлені права звертатися за консультаціями до вчених-юристів та надавати суду їхні письмові міркування щодо спірних питань кримінального права та процесу. Вважається, що незалежними та неупередженими консультантами для розв'язання окремих проблем правозастосування здатні бути наукові установи та їхні співробітники, які мають авторитет в академічному середовищі. Висловлені ними думки можуть стати вагомим аргументом для визначення порядку застосування норм права у конкретній ситуації.

Звертаючись до спеціаліста за такою консультацією, зацікавленій особі не варто викладати обставини справи, що розглядається в суді. Спеціаліст не є експертом і з огляду на це позбавлений можливості досліджувати матеріали кримінального провадження. Тому його висновки, що ґрунтуються на оцінці окремих елементів конкретної ситуації, будуть виглядати голослівними та непереконливими, залишаючи місце для доречної критики щодо аналізу обставин, які йому відомі виключно зі слів особи, заінтересованої в результатах розгляду справи. З тих самих підстав недоцільно ставити перед фахівцем у галузі права питання стосовно кваліфікації дій підсудних, винуватості чи невинуватості, а також щодо оцінки якості досудового розслідування, правомірності дій слідчого, прокурора чи суду. Отже, стороні, котра

[57] Комар Ю. М. Актуальні питання визначення поняття «спеціальні знання» в криміналістиці. *Проблеми та перспективи розвитку судової експертизи та криміналістики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Одеса, 16 жовт. 2020 р.). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 246–250.

звернулася за науково-юридичною консультацією, слід моделювати абстрактну правову ситуацію, але так, щоб вона цілком екстраполювалася на досліджувану судом кримінальну чи процесуальну ситуацію, що склалася у справі.

6.2. Тактика проведення судової експертизи

Провідною формою використання спеціальних знань у кримінальному провадженні є судова експертиза – важливий засіб встановлення істини у сучасному судочинстві. Доказова цінність результатів експертного дослідження зумовлюється тією обставиною, що тільки таким шляхом можуть бути встановлені окремі обставини кримінального правопорушення. Зважаючи на це, експертизи, проведені у процесі досудового розслідування, потребують належної оцінки під час судового розгляду[58].

Тактика та організаційні заходи проведення експертизи залежать від низки об'єктивних і суб'єктивних чинників, що визначають конкретну судово-експертну ситуацію. Її зміст визначається такими обставинами:

– експертне дослідження здійснювалося на досудовому слідстві чи буде проводитися вперше в суді;

– чи збереглися об'єкти дослідження після проведення експертизи на досудовому слідстві, змінили вони властивості або були знищенні;

– експертиза проводиться в судовому засіданні чи в експертній установі;

– до її проведення залучається один чи кілька експертів;

– обізнана особа бере участь у судовому розгляді до призначення експертизи чи після її призначення;

– залучені приватні експерти чи співробітники державних спеціалізованих установ;

– експертиза є первинною, додатковою, повторною, комісійною або комплексною;

– збігаються або різняться висновки первинної та повторної експертиз;

[58] Волобуєв А. Ф. Процедура оцінки висновку експерта у кримінальному провадженні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 3. Ч. 3. С. 39–43. С. 42.

– допитується один чи декілька експертів тощо[59].

Залежно від вказаних чинників у спеціальній літературі виділені ситуації, що виникають під час судового провадження й обумовлюють необхідність проведення експертизи або виклику в судове засідання експерта, який проводив експертизу на досудовому слідстві, для допиту:

1) під час досудового розслідування не проводилась експертиза для встановлення суттєвих обставин кримінального провадження, і є необхідність її призначення судом;

2) слідчим не ставились запитання, з'ясування яких має значення для правильного вирішення справи;

3) висновки експерта ґрунтуються на вихідних даних, які мають протиріччя;

4) в ході судового розгляду встановлені нові дані, з'ясовані факти та обставини, виявлені об'єкти, що вимагають експертного дослідження;

5) при судовому розгляді справи виникла необхідність розв'язання за допомогою експертизи низки додаткових питань;

6) висновок експерта, наданий на досудовому слідстві, недостатньо ясний;

7) проведене на досудовій стадії кримінального провадження експертне дослідження неповне;

8) висновок експерта необґрунтований, у тексті є суперечності;

9) висновки експерта суперечать іншим наявним у справі доказам;

10) члени експертної комісії дійшли протилежних висновків;

11) у справі проведено декілька експертиз, висновки яких суперечать один одному;

12) експертиза проведена особою, яка за законом не могла виконувати покладені на неї функції у цьому провадженні; виникли обґрунтовані сумніви щодо компетентності експерта, його фахової підготовки, наявності необхідного обсягу спеціальних знань;

13) незгода суду з висновком (повідомленням про неможливість проведення експертизи) експерта або сумнів щодо його правильності;

14) особлива важливість висновку експерта як доказу в розглядуваній справі;

15) учасники судового розгляду обґрунтовано не погоджуються з висновками експерта[60].

---

[59] Щербаковський М. Г. Види та сутність судово-експертних ситуацій. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2015. № 3. С. 178–186. С. 183.

[60] Щербаковський М. Г., Проценко А. В. Експертизи в судовому провадженні : монографія. Харків : Видавничий дім «Право», 2024. 280 с. С. 110–118.

Наведені ситуації є підставами для проведення первинної експертизи (1–5), допиту експерта (6), призначення додаткової (7) або повторної (8–12) експертиз. Ситуації 13–15 по суті є приводами до проведення експертиз або допиту експерта і повинні обґрунтовуватися відповідними підставами. На стадії судового розгляду тактика проведення експертизи передбачає етапи: підготовки та призначення експертизи судом; проведення експертного дослідження; оголошення експертного висновку; дослідження, оцінки та перевірки висновку експерта; допиту експерта (за необхідності); використання висновку експерта судом.

Підготовка та призначення судової експертизи. До прийняття рішення про необхідність проведення експертизи компетентну особу можуть спонукати імперативні норми закону. Відповідно до ч. 2 ст. 242 КПК України слідчий або прокурор зобов'язані забезпечити проведення експертизи щодо встановлення певних обставин. Але в суді може виявитися, що під час досудового розслідування експертиза не була проведена. Закон не містить жодних застережень або заборон щодо можливості усунення в суді зазначеної прогалини. Під час судового розгляду суд за клопотанням сторін кримінального провадження або потерпілого за наявності підстав, передбачених ст. 242 КПК України, має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам (ч. 1 ст. 332 КПК України). За відсутності такого клопотання суд повинен ухвалити остаточне рішення у справі, зважаючи на наявні докази. Водночас його відхилення має однозначно трактуватися як неповнота судового розгляду. В ситуації, коли за законом проведення експертизи не є обов'язковим, питання щодо необхідності її призначення вирішується на підставі всебічного аналізу загальної судової ситуації. Приймаючи відповідне рішення, суд, із-поміж іншого, має зважити: 1) чи є істотними для кримінального провадження обставини, котрі передбачається з'ясувати шляхом проведення експертизи; 2) чи можна їх достовірно встановити за допомогою наявних методів дослідження; 3) чи не існує інших шляхів розв'язання цього питання – простіших і достатньо надійних (наприклад, допит свідків, проведення судового огляду тощо).

Отже, судова експертиза має призначатися лише тоді, коли вона дійсно потрібна та за наявності достатніх даних, що вказують на можливість досягнення її мети – отримання нових або перевірка наявних доказів у конкретному кримінальному провадженні, та за неможливості досягнення цієї мети іншим шляхом. Призначення експертизи без необхідних підстав призводить до неефективного використання робочого

часу експерта, тяганини у судовому розгляді кримінальних справ. Загалом експертиза в суді проводиться за клопотанням сторін. Суд має право призначити експертизу з власної ініціативи лише у випадках, передбачених ч. 2 ст. 332 КПК України.

Важливим для суду є визначення предмета експертизи. Предмет судової експертизи – це факти й обставини, що мають значення для кримінального провадження та можуть бути встановлені шляхом дослідження об'єктів із використанням спеціальних знань судового експерта. В юридичній літературі обґрунтовано пропонується розрізняти поняття предмета судової експертизи в широкому (родовий, видовий) і вузькому (предмет конкретної експертизи у справі) значеннях. Родовий (видовий) предмет охоплює весь спектр обставин, які на цьому етапі розвитку науки можуть бути встановлені при проведенні певного виду досліджень, і відмежовує його від решти суміжних експертиз. Предмет конкретної експертизи обмежується колом завдань, розв'язання яких доручається судовому експерту в окремому кримінальному провадженні[61]. Експертне завдання визначається поставленими перед експертом запитаннями. Можливості певних видів експертиз та орієнтовні переліки вирішуваних ними питань наводяться в окремих нормативно-методичних документах[62] та науково-практичних джерелах[63].

Не менш важливим є вибір моменту призначення експертизи. Закон не пов'язує момент призначення експертизи з певним етапом судового розгляду, однак не викликає сумніву той факт, що відповідне рішення має бути ухвалене щонайменше після з'ясування всіх обставин, які стосуються предмета й об'єктів експертизи та мають значення для надання висновку. За умови правильного визначення моменту призначення експертизи судовий розгляд набуває більш цілеспрямованого характеру, а експерт уникає непродуктивного гаяння часу через необхідність отримання додаткових даних. Визначаючи момент призначення експертизи, слід брати до уваги: 1) наявність,

[61] Чепа М.-Л. А. Про предмет і об'єкт судової психологічної експертизи. *Актуальні проблеми навчання і виховання людей з особливими потребами*. 2007. № 3 (5). С. 290–299. С. 292.

[62] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#n17.

[63] Про затвердження переліків рекомендованої науково-технічної та довідкової літератури, що використовується під час проведення судових експертиз : наказ Міністерства юстиції України від 30.07.2010 № 1722/5. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1722323-10#Text.

властивості та стан об'єктів експертного дослідження; 2) необхідність і можливість одержання порівняльних зразків; 3) особливості експертного дослідження (складність, наявність відповідних методик, тривалість проведення та ін.); 4) судову ситуацію[64].

У будь-якому разі експертиза має призначатися після допиту підсудного, потерпілого, свідків, показання яких мають значення для експертизи, проведення всіх судових дій, що стосуються предмета та об'єктів експертного дослідження. Особливу увагу слід звернути на те, щоб були допитані особи, котрі безпосередньо пов'язані з об'єктами експертизи, їхнім походженням. Наприклад, якщо шляхом проведення почеркознавчої експертизи необхідно встановити, чи виконані підписи про одержання заробітної плати від імені конкретних осіб ними самими або іншою особою, експертиза має бути проведена лише після того, як будуть допитані всі ці особи. Звісно, обставини, що мають значення для проведення експертизи, можуть виникнути й значно раніше. Так, якщо під час судового розгляду будуть виявлені ознаки розладу душевної діяльності підсудного або встановлені обставини, що дають підстави для сумніву щодо можливості усвідомлювати ним свої дії або керувати ними, подальше дослідження обставин кримінального провадження за його участю стає проблематичним. Така ситуація вимагає невідкладного розгляду питання про призначення судово-психіатричної експертизи.

У літературі висловлювалася думка про те, що зазвичай експертиза в суді провадиться в кінці судового розгляду. Практика свідчить, що здебільшого так і відбувається, адже може виявитися, що обставини, які передбачається перевірити експертним шляхом, повною мірою підтверджуються іншими недослідженими на цей момент доказами. За таких обставин проведення судової експертизи буде щонайменше суперечити принципу процесуальної економії. Водночас головним правилом залишається обумовленість моменту призначення експертизи ситуацією, що склалася під час судового розгляду. Наприклад, при розгляді багатоепізодної справи може виникнути необхідність встановити або перевірити факт, котрий стосується окремого епізоду. У такому разі доцільно не чекати закінчення дослідження всіх обставин кримінального провадження, а призначити експертизу відразу після отримання необхідних даних для її проведення.

Проблемним для суду може бути визначення виду експертизи. Тут потрібно враховувати класифікацію експертиз за спеціальними

[64] Криміналістика : підруч. / кол. авт. : В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. / за ред. В. Ю. Шепітька. 4-е вид., перероб. і доп. Харків : Право, 2008. 464 с. С. 264.

знаннями: криміналістична, судово-медична, судово-психіатрична, судово-економічна, судово-біологічна, товарознавча, технічна та ін. З огляду на те, що судді іноді постають перед труднощами щодо правильного визначення виду експертизи, слушною є рекомендація, за якою у таких випадках в ухвалі про призначення експертизи доцільно вказувати клас, до якого вона належить, наприклад: «криміналістична експертиза», «судово-медична експертиза», «матеріалознавча експертиза»[65].

Призначаючи експертизу, суд також визначає її процесуальний статус – основна або додаткова, первинна чи повторна. Зважаючи на те, що й у цьому питанні трапляються помилки, заслуговують на схвалення положення відомчих нормативно-правових актів, згідно з якими у разі призначення первинної, додаткової, повторної, комісійної або комплексної судової експертизи, яка не є такою по суті, керівник експертної установи має право змінити її статус. Він же й організовує проведення експертизи відповідно до визначеного ним статусу. При цьому у вступній частині висновку зазначаються мотиви зміни її процесуального визначення відповідно до законодавства[66].

Складним для суду може стати й вибір експертної установи або експерта. Наразі в Україні діє три групи судових експертів: 1) державні, які здійснюють свою діяльність у спеціалізованих державних установах; 2) недержавні (приватні), які працюють індивідуально або на недержавних підприємствах; 3) фахівці з різних галузей науки, техніки, мистецтва, ремесла, які можуть залучатися до проведення експертиз епізодично (вибір їх замовником відбувається за формально-якісними показниками компетентності).

Виключно державними спеціалізованими установами здійснюється діяльність, пов’язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз[67]. При вирішенні питання про належність експертної установи до державного чи приватного сектору слід виходити зі сфери управління її діяльністю та організації державного контролю.

Суттєве значення для допустимості висновку експерта має

---

[65] Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. 560 с. С. 334.

[66] Про затвердження Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 17.07.2017 № 591. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17#Text.

[67] Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text.

дотримання встановлених законом вимог до його особи. Загальні вимоги стосуються потенційної можливості обізнаної особи бути експертом, інші – визначають можливість особи стати експертом у конкретному кримінальному провадженні, треті – встановлюють права, обов'язки та обмежують дії експерта при виконанні експертизи (ст. ст. 10–13 Закону України «Про судову експертизу»; ст. ст. 69, 101, 102, 242 КПК України)[68].

Важливим може стати й розв'язання питання про місце проведення експертизи. За своєю сутністю експертиза є лабораторним дослідженням, однак це не означає, що експертні дослідження можуть провадитися виключно в експертних установах. Дійсно, лабораторні умови є найсприятливішими для будь-яких досліджень, проте судова практика наполегливо вимагає проведення експертиз і поза експертною установою. Так, проведення експертизи в суді має певні переваги, обумовлені з-поміж іншого безпосередньою участю в судовому засіданні експерта. Експерт у цьому разі може особисто поставити запитання учасникам процесу, з'ясувати обставини походження, умови зберігання та причини змін речових доказів, порядок отримання зразків для експертного дослідження, допомогти суду в оптимізації питань, запропонованих учасниками судового провадження для розв'язання під час експертизи тощо.

У суді можуть бути проведені експертизи, що не потребують тривалих і складних досліджень із застосуванням лабораторного обладнання. Додаткова експертиза, наприклад, яка доволі часто не потребує повторного дослідження об'єктів, використання складних технічних приладів і спеціального обладнання, може бути проведена в суді протягом години, що, безумовно, сприятиме оперативності судового провадження. Крім того, в ситуації, коли обізнана особа викликається до суду для проведення експертизи, суд безпосередньо встановлює особистість запрошеного фахівця, рівень його освіти та кваліфікації, стаж роботи за спеціальністю, визначає наявність чи відсутність обставин, які виключають можливість участі обраного експерта у справі, роз'яснює йому права й обов'язки, виконує інші дії, передбачені законом для цього етапу проведення експертизи. У такий спосіб суд звільняє себе від необхідності перевірки цих та інших, пов'язаних із особою експерта та порядком призначення експертизи, питань у процесі майбутнього

[68] Щербаковський М. Г. Слідчі та експертні помилки, що обумовлюють недопустимість експертного висновку. *Теоретичні та прикладні проблеми судової експертизи і криміналістики : тези доп. учасників наук.-практ. конф.* (м. Харків, 30 вер. 2022 р.). Харків : НДІ ППСН, 2022. С. 37–40. С. 38.

дослідження експертного висновку.

Попри те, що чинний закон окремо не регламентує питання проведення експертизи безпосередньо в приміщенні суду, якихось застережень щодо цього він також не містить. Водночас проведення експертизи в суді допустимо лише за умови, що це не позначиться на якості дослідження. Тому для визначення місця проведення експертизи судді бажано попередньо одержати консультацію експерта щодо можливості проведення експертизи у приміщенні суду. Вирішуючи питання щодо можливості провадження експертизи в суді, слід враховувати, що експерт може бути присутнім у судовому засіданні, отримати вихідні дані, а безпосереднє дослідження провести в експертній установі.

Для проведення експертизи суд постановляє ухвалу про відповідне доручення. Це обумовлює необхідність розв'язання двох тактичних завдань. Перше з них полягає в якомога повнішому використанні усіх наявних у справі фактів, що підлягають експертному дослідженню, а друге – у щонайповнішому використанні можливостей судової експертизи для встановлення суттєвих обставин кримінального провадження, що належить до висунутих учасниками судового провадження версій. На цьому етапі істотною проблемою є формулювання запитань експерту та послідовність їхньої постановки. Умови гласності та змагальності кримінального процесу, сприяючи з'ясуванню нових або уточненню відомих обставин справи, здійснюють вплив на постановку перед експертом запитань при призначенні експертизи в суді. Тому тактика обговорення сформульованих суб'єктами судового доказування запитань повинна передбачати, з одного боку можливість використання спеціальних знань обізнаної особи для перевірки висунутих ними версій, а з іншого – найраціональніше використання можливостей конкретної експертизи для з'ясування суттєвих обставин справи.

Головне правило, якого повинен дотримуватися суд, призначаючи експертизу, полягає у чіткому формулюванні експертних завдань. Марним буде експертне дослідження, проведене відповідно до неграмотно сформульованих запитань. Загалом вимоги до формулювання запитань, що ставляться перед експертом, є такими:

– запитання не повинні виходити за межі спеціальних знань експертів;

– запитання мають бути конкретними та, наскільки це можливо, короткими, що виключають неоднозначне тлумачення;

– запитання перераховуються в логічній послідовності. Спочатку

формулюються ті з них, від яких залежить вирішення інших. Запитання можуть бути об'єднані в групи за обставинами і епізодами злочину, версіями, об'єктами, особами тощо;

– перелік запитань повинен бути максимально повним, із тим щоб висновок мав вичерпний характер;

– постановка запитань, які при сучасному стані науки свідомо не можуть бути розв'язані, а також механічне переписування повного списку запитань із довідкових переліків неприпустимі;

– особам або органу, які призначають експертизу, з метою конкретизації запитань, визначення можливостей експертизи і уточнення обсягу матеріалів, необхідних для проведення дослідження, доцільно звернутися за консультацією до відповідного фахівця, зокрема майбутнього експерта[69].

За наявності труднощів із визначенням експертних завдань рекомендується звертатися за консультацією до відповідного експерта, поради якого можуть мати непроцесуальний характер або надаватись у судовому засіданні як офіційні консультації. На практиці виникають щонайменше дві небажані ситуації: у першій – суд в ухвалі відтворює ледь не весь перелік типових запитань, віднайдених у методичній літературі; у другій – судді, формулюючи завдання експерту, не повною мірою використовують можливості тих чи інших експертиз. Обидві ситуації зумовлені недостатньою обізнаністю суддів щодо сучасних можливостей конкретних видів судових експертиз. Крім того, на жаль, нерідко в ухвалах про доручення проведення експертиз не досить чітко викладаються запитання, вживається неправильна термінологія, неправильно вказуються об'єкти дослідження (особливо при розв'язанні ідентифікаційних завдань) та ін. Негативні наслідки таких помилок можуть бути нейтралізовані шляхом використання консультацій спеціалістів, а також у порядку експертної ініціативи, коли експерт надає висновки щодо відомостей, які мають значення для кримінального провадження і з приводу яких не ставилися запитання (ч. 3 ст. 102 КПК України). Якщо поставлене перед експертом запитання сформульовано неясно або його редакція не відповідає науково-методичним рекомендаціям, але зміст завдання експертові зрозумілий, то експерт може зробити відповідні роз'яснення та викласти запитання в редакції, що відповідає зазначеним рекомендаціям, та надати на нього відповідь.

[69] Щербаковський М. Г., Дементьєв М. В., Проценко А. М. Критерії та види процесуальних порушень як підстави недопустимості висновку експерта. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2022. № 3 (99). С. 173–186. С. 174.

Слід звернути увагу й на встановлену законом процедуру визначення експертних завдань, яка є важливою гарантією додержання принципів змагальності та диспозитивності кримінального провадження. До ухвали суду про доручення проведення експертизи за клопотанням сторін включаються запитання, поставлені перед експертом учасниками судового провадження та судом, який має право не включати до ухвали запитання, що не мають значення для судового розгляду (ч. 3 ст. 332 КПК України). Закон не передбачає права учасників кримінального провадження ставити запитання експерту в разі призначення експертизи за ініціативою суду. Водночас правильно вчиняють суди, які й у цих випадках обговорюють зі сторонами як доцільність проведення експертизи, так і запитання, що їх передбачається поставити перед експертом.

Згідно зі ст. 332 КПК України під час судового провадження експертиза проводиться за ухвалою суду. При цьому виникає питання щодо того, чи можуть надаватися суду висновки експертиз, виконаних на замовлення сторін, як це передбачено ст. 7-1 Закону України «Про судову експертизу», після початку судового розгляду. Обвинувачений, з огляду на його право збирати й подавати суду докази (п. 2 ч. 4 ст. 42 КПК України), наче може замовити експертне дослідження на підставі договору з експертом чи експертною установою, про що також свідчать положення зазначеного закону (ч. 4 ст. 15). Натомість сторона обвинувачення позбавлена такої можливості, оскільки не має права збирати докази після закінчення досудового розслідування.

При призначенні експерти суду потрібно вирішити й завдання щодо підготовки об’єктів дослідження. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» судово-експертному дослідженню піддаються матеріальні об’єкти, явища і процеси, які містять інформацію про обставини справи. У криміналістичній літературі пропонується диференціація об’єктів експертизи на матеріальні (предмети) та матеріалізовані (документи) джерела інформації про обставини, які мають значення для кримінального провадження. Такі речі та предмети повинні мати певний правовий статус – речові докази, документи, зразки для проведення експертизи. Зважаючи на те, що до явищ та процесів такий правовий режим застосований бути не може, віднесення їх до об’єктів експертного дослідження не цілком обґрунтоване.

До загальних об’єктів, які можуть бути досліджені експертом, належать: речові докази (первісні, тобто безпосередньо пов’язані з подією злочину, – предмети, рідини, мікрочастинки, документи, що несуть сліди злочину та ін., і похідні – зліпки, відбитки, фотознімки слідів

злочину, що віддзеркалюють їхні істотні ознаки); документи (зокрема, електронні); живі особи (потерпілий, свідок, підсудний; зразки для експертного дослідження, зокрема, порівняльні зразки (вільні, умовно-вільні, експериментальні), необхідні для проведення ідентифікаційного дослідження); матеріали кримінальної справи (протоколи слідчих, судових дій і додані до них схеми, довідки, висновки первинних (основних) експертиз та ін.), які належать до предмета експертизи; матеріальна обстановка місця події (ділянки місцевості, спорудження, будинки, приміщення, комунікації, механізми тощо); трупи людей та їхні частини; тварини, їхні трупи і частини.

Якість експертизи залежить не тільки від компетентності експерта та валідності використовуваних ним методик, але й від стану та обсягу наданого в його розпорядження матеріалу. Це може визначати необхідність особливого підходу до виявлення, фіксації та підготовки об'єктів експертного дослідження. Верховний Суд у постанові від 07.08.2019 (справа № 555/456/18) наголосив, що речові докази та документи, які надаються експертові, повинні бути отриманні у спосіб, передбачений ст. 93 КПК України. З ними повинні мати можливість ознайомитися сторони, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження.

Зважаючи на специфіку судового провадження, можливості суду щодо отримання зразків для проведення окремих видів експертиз значно вужчі за ті, що мають органи досудового слідства. Однак це не звільняє суд від обов'язку особисто чи за допомогою спеціалістів одержувати зразки для експертного дослідження й надавати їх у розпорядження експертів (ч. 1 ст. 245 КПК України). Відібрання зразків із речей і документів проводиться згідно з положеннями закону про тимчасовий доступ до речей і документів (ст. ст. 160–166 КПК України). Отримання біологічних зразків від особи здійснюється за правилами освідування (ст. 241 КПК України). У разі відмови особи добровільно надати біологічні зразки суд за клопотанням сторони кримінального провадження має право дозволити прокурору (або зобов'язати його, якщо клопотання було подано стороною захисту) здійснити відбирання біологічних зразків примусово.

У спеціальній літературі розглядаються найбільш проблемні питання застосування ст. 245 КПК України щодо отримання зразків для експертизи. Так, відсутність у законі чітко регламентованого процесуального порядку відбирання біологічних зразків і допущення примусовості породжує суперечність щодо права особи не свідчити

проти себе[70]. З огляду на це питання збирання та обробки біологічного матеріалу з метою отримання геномної інформації людини, а також проведення молекулярно-генетичного аналізу потребують всебічного висвітлення з урахуванням положень чинного КПК України та міжнародних нормативно-правових актів, ратифікованих Україною.

Проблема полягає в тому, що закон лише згадує про можливість примусового отримання біологічного матеріалу у разі відмови особи добровільно надати відповідні зразки й ніяк не регламентує порядок безпосереднього здійснення цієї операції. Деякі науковці взагалі пропонують заборонити у законодавстві примусове отримання біологічних зразків для проведення експертизи у особи задля встановлення її причетності до вчинення злочину, стверджуючи, що це суперечить міжнародним стандартам у сфері захисту прав людини[71]. Верховний Суд в одній зі своїх постанов (справа № 163/2245/17) також зазначив, що біологічні зразки у особи можуть бути отримані поза її згодою лише тоді, коли метою відібрання таких зразків не є отримання доказів обвинувачення особи, яка надає такі зразки. У цьому аспекті цікавою є практика ЄСПЛ, відповідно до якої вказані зразки можна одержати від обвинуваченого із застосуванням примусу, але тільки ті, що існують незалежно від його волі. Ними можуть бути: документи, вилучені на підставі ордера; зразки дихання, крові та сечі, а також тілесної тканини для експертизи ДНК («Тирадо Ортіс і Лосано Мартин проти Іспанії» (Tirado Ortiz and Lozano Martin v. Spain), 22 червня 1999 р.). Для одержання таких матеріалів обвинувачуваному пропонують пасивно витримати незначне порушення його фізичної цілісності («Яллох проти Німеччини» (Jalloh v. Germany), 11 липня 2006 р.). Зрозуміло, що у разі спротиву до нього можливе застосування методів фізичного впливу. Такий вплив має бути мінімально необхідним, здійснюватися спеціалістом (медиком) під контролем прокурора та стати предметом ретельної перевірки суду. При цьому слід ураховувати: ступінь суспільної небезпеки кримінального правопорушення; доказову значущість даних, які передбачається отримати із застосуванням заходів фізичного впливу (наявність інших доказів певних фактів і обставин); можливість альтернативних способів отримання зразків; наявність зафіксованої у належний спосіб відмови особи добровільно надати

[70] Лускатов О. В. та ін. Примусовий відбір зразків у особи для проведення експертизи : метод. рекомендації для практ. підрозділів. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 36 с. С. 15–16.

[71] Благодир А. А., Благодир В. С. Відповідність відібрання зразків для проведення експертизи міжнародним стандартам. *Юридичний науковий електронній журнал*. 2021. № 2. С. 274–276. URL : http://www.lsej.org.ua/2_2021/68.pdf. С. 276.

біологічні зразки з викладенням її мотивів; ризики для здоров'я обвинуваченого, спосіб проведення процедури та ступінь заподіюваного нею фізичного болю, душевних страждань тощо.

Об'єкти дослідження повинні надаватися експерту в кількості, достатній для розв'язання поставлених перед ним завдань. Слушною є рекомендація щодо доцільності узгодження обсягу необхідного матеріалу з відповідним спеціалістом. Краще, коли ним буде майбутній експерт[72].

У деяких випадках об'єктом експертизи можуть бути матеріали кримінальної справи (нерідко вони містять суперечливі відомості). Доволі часто це зустрічається у справах про дорожньо-транспортні пригоди, коли пояснення її учасників мають розбіжності щодо швидкості руху транспортних засобів, взаємного розташування учасників дорожнього руху в момент ДТП тощо. Існує думка, згідно з якою у таких випадках суд зобов'язаний вказати ті дані, на які експерт має спиратися при наданні висновку. Експерти нерідко вимагають наведення в ухвалах про доручення проведення експертизи даних, із яких вони мають виходити, відповідаючи на поставлені запитання. Тобто фактично суду пропонується віддати перевагу певному джерелу доказової інформації та зробити висновок щодо доведеності тих чи інших фактів, поставивши у такий спосіб під сумнів власну неупередженість. Тому, коли у кримінальному провадженні маються суперечливі дані, експерт за завданням суду повинен провести дослідження, виходячи окремо з кожних із них і надати альтернативний висновок за кожною з версій. Надалі суд віддає перевагу тій, яка підтверджується наявними у справі доказами. При цьому експерту мають надаватися лише ті матеріали кримінального провадження, які підлягають безпосередньому дослідженню.

Проведення експертного дослідження. Після оголошення ухвали в залі судового засідання її копія вручається експерту, якщо він викликався до суду, або разом із об'єктами дослідження направляється до судово-експертної установи. Отримавши постанову про призначення експертизи, залучений судовий експерт розпочинає безпосереднє дослідження об'єктів, що надійшли на експертизу, з метою розв'язання поставлених завдань та складає письмовий висновок. При цьому він самостійно обирає методику, матеріали та технічні засоби для проведення експертизи.

Дослідження, перевірка та оцінка висновку експерта. При дослідженні висновку експерта слід дотримуватися вимог чинного

[72] Когутич І. І. Криміналістика : курс лекцій. Київ : Атіка, 2008. 888 с. С. 509.

законодавства, здійснювати оцінку його компетентності, а також звертати увагу на визначену законом структуру експертного висновку, адже він є процесуальним документом, який має чітко встановлену форму[73]. Для висновку експерта як джерела доказів характерні такі основні ознаки: а) надається з дотриманням спеціально встановленого процесуального порядку; б) є результатом спеціального дослідження; в) спирається на зібрані у справі докази та об'єкти; г) надходить від особи (експерта), яка володіє спеціальними знаннями; д) доказове значення мають відомості про конкретні факти, встановлені в ході дослідження та відображені у висновках експерта[74].

Зважаючи на те, що за загальним правилом висновок передається експертом стороні, за клопотанням якої здійснювалася експертиза (ч. 2 ст. 101 КПК України), оголошувати висновок експерта повинна особа, котра подає його для дослідження. За умови, що експертиза призначалася судом із власної ініціативи, експертний висновок оголошується суддею. Якщо експертне дослідження проводилось у приміщенні суду, саме експерт має оголосити, обґрунтувати та проілюструвати свій висновок, після чого йому можуть бути поставлені уточнювальні запитання учасниками судового провадження та судом у порядку, передбаченому законом для допиту експерта.

Дослідження експертного висновку судом полягає у сприйнятті та аналізі тексту з метою усвідомлення його змісту. Сторони та суд повинні бути в змозі зрозуміти та слідувати міркуванням експерта, що ведуть до зроблених ним висновків. Попри те, що висновок може стосуватися вузько технічних, специфічних питань, він має бути викладений так, аби його міг зрозуміти розумний нефахівець[75]. Це граничне гносеологічне обмеження має сприятливий ефект, змушуючи експертів висловлювати свої думки зрозумілою мовою, концентруючись на суттєвих питаннях судового розгляду та на рівні технічних деталей, що відповідають завданням суду при ухваленні рішення[76].

---

[73] Погрібний І. Доказове значення висновку експерта у кримінальному процесі України: теоретична складова. *Міжнародні та національні аспекти вдосконалення правоохоронної та судово-експертної діяльності в умовах глобалізації : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Херсон, 26 лист. 2021 р.). Одеса : Одеський державний університет внутрішніх справ, 2021. С. 72–76. С. 76.

[74] Щербаковський М. Г., Дементьєв М. В., Проценко А. М. Зазнач. твір. С. 174.

[75] Hadley-Piggin J. Expert evidence: the roles and responsibilities of the expert witness. *Keystone Law.* URL : https://www.keystonelaw.com/keynotes/expert-evidence-the-roles-and-responsibilities-of-the-expert-witness.

[76] Roberts P. Paradigms of forensic science and legal process: A critical diagnosis. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences.* 2015. Vol. 370. Issue 1674. 20140256. URL : https://royalsocietypublishing.org/doi/epdf/10.1098/rstb.2014.0256. P. 8.

Висновок експерта є одним із передбачених процесуальним законом джерел доказів і підлягає обов'язковій оцінці суб'єктами доказування з метою встановлення можливості його використання як джерела фактів, на яких ґрунтується розгляд справи по суті, та водночас самих цих фактів як доказів[77]. При цьому суддя повинен не просто констатувати результат своєї оцінки – у вироку суд повинен пояснити, чому він надає саме таку оцінку. Так, скажімо, відхилення висновку експерта має бути підкріплене добре обґрунтованими причинами, які демонструють, що думка експерта не відповідає логічним принципам чи максимам досвіду або що в процесі є інші доказові елементи, які надають велику впевненість в істинності факту, що заперечується експертом[78]. Оцінка висновку експерта здійснюється за внутрішнім переконанням суду, заснованим на всебічному, повному й об'єктивному дослідженні всіх обставин кримінального провадження в їхній сукупності.

Отже, оцінка й перевірка висновку експерта є складною розумовою діяльністю, спрямованою на розв'язання двох основних блоків питань. Зокрема, необхідно розрізняти оцінку самого висновку експерта як джерела доказів і оцінку встановлених ним фактів. У першому випадку висновок досліджується ізольовано від інших матеріалів справи, оцінюється послідовність і правильність проведеного дослідження. У другому – встановлені експертом факти оцінюються шляхом зіставлення з іншими наявними у справі доказами.

З огляду на право кожної сторони кримінального провадження надати суду висновок експерта не виключена ситуація, коли щодо одного предмета буде проведено декілька експертиз із конкуруючими висновками. У контексті змагального судочинства використання обраних сторонами експертів є наріжним каменем прав і тактики сторін. Однак за такого підходу часто виникає неправильне уявлення про чесність та незалежність експертів. Попри формальні та неформальні вимоги неупередженості й об'єктивності експертів, оскільки вони обираються сторонами, не виключено, що експерти будуть обрані, зважаючи на те, що вони дотримуються певного світогляду або підходу до своєї галузі знань. Тому сторони повинні бути готовими перевірити висновок експерта на наявність недоліків та свідомої чи несвідомої упередженості[79].

---

[77] Експертизи у судовій практиці / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 388 с. С. 376.

[78] Martorelli J. La Prueba Pericial. Consideraciones sobre la prueba pericial y su valoración en la decisión judicial. *Revista Derechos En Acción.* 2017. Núm. 4. P. 130–139. P. 139.

[79] Figueroa K. J. Use and misuse of expert evidence. *International Bar Association.* URL : https://www.ibanet.org/article/e66ea8e9-5bb5-483b-8443-33d81e2049e2.

Суд, зі свого боку, має бути готовий дати оцінку кожному з наданих сторонами висновків з погляду всебічності, повноти й об'єктивності проведеного дослідження. Так само оцінці підлягають окремі думки експертів – членів експертних комісій, які не підписали спільний висновок. Не повинна віддаватись перевага висновку експертизи лише тому, що вона проведена комісійно чи повторно експертом авторитетної установи або таким, який має більший досвід експертної роботи, тощо[80]. Висновок експерта буде відповідати достовірності, якщо:

– призначення експертизи, отримання зразків для проведення експертизи та вилучення речових доказів, наданих для експертного дослідження, відбулося відповідно до вимог процесуального закону;

– експертне дослідження ґрунтується на допустимих доказах;

– експерт має належну професійну підготовку й досвід роботи за фахом, дослідження проведено в межах його компетенції;

– експерт правильно використав методику дослідження, нормативні, інформаційно-довідкові документи;

– експертне дослідження ґрунтується на сучасних наукових, технічних чи інших спеціальних знаннях;

– висновок експерта є результатом всебічного, об'єктивного, повного аналізу отриманих результатів про факти чи обставини, встановлення яких було завданням експертизи, не має внутрішніх суперечностей та узгоджується з іншим доказами[81].

Проте доводиться визнати, що на практиці оцінка судом висновку експерта зазвичай обмежується перевіркою його повноти, форми та узгодженості з іншим наявними у справі доказами. Оцінити наукову обґрунтованість експертного висновку, релевантність обраних методик, їхню відповідність сучасним науковим досягненням значно складніше, оскільки сучасна експертиза застосовує широкий спектр складних методів дослідження, використовує здобутки багатьох галузей науки та техніки. Тому майже завжди наукові докази перевіряють здібності суддів, адвокатів та прокурорів, яким може не вистачати наукових знань для розуміння доказів та їхньої поінформованої оцінки[82]. З огляду на це існує думка, що сторони та суд не здатні оцінити ані наукову

[80] Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 № 8. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97#Text.

[81] Корж В. П. Криміналістичне обґрунтування та доказове значення висновку експерта в суді. *Криминалистика и судебная экспертиза.* 2013. Вып. 58 (2). С. 28–32. С. 31-32.

[82] Strengthening forensic science in the United States : a path forward. Washington : National Academies Press, 2009. 350 p. URL : https://www.ojp.gov/pdffiles1/nij/grants/228091.pdf. P. 86.

обґрунтованість, ані правильність вибору та застосування методу дослідження, ані відповідність цього методу сучасним досягненням відповідної галузі наукового знання, оскільки для такої оцінки вони повинні мати ті самі знання, що й експерт. На цьому ґрунті робиться висновок, що така оцінка, зважаючи на відсутність у вказаних суб'єктів необхідних фахових знань, взагалі повинна бути виключена з компетенції суб'єктів доказування.

Однак беззастережно погодитися з таким безапеляційним твердженням не можна. Оцінка допустимості експертних висновків ґрунтується на правових стандартах та є виключною прерогативою судів. Зокрема, така оцінка торкається наукової обґрунтованості та застосовності (валідності) використаної експертом методики[83]. Тобто суди мають розглядати висновок експерта не лише під формальним (кримінальним процесуальним), але й під науково-методичним кутом зору. Зрештою, там, де це необхідно, суддя може розглянути питання про залучення незацікавлених фахівців, які мають міцні методологічні та наукові навички, щоб допомогти йому в питаннях, пов'язаних із визначенням, чи є конкретний метод надійним та дійсним[84]. У багатьох країнах із різними правовими системами передбачається залучення незалежної обізнаної особи для надання учасникам судового розгляду в усній або письмовій формі своїх суджень щодо встановлених експертом фактів, повноти аналізу, правильності використаних експертом методів, обґрунтованості висновків. Якщо висновки офіційно призначеного та незалежного експерта чи рецензента розходяться, суд проводить їх перехресний допит для формування неупередженого об'єктивного висновку щодо висновку експерта.

Результатом оцінки висновку експерта судом може стати один із таких умовиводів:

а) висновок експерта повний та обґрунтований і такий, що має значення для справи;

б) висновок недостатньо ясний або неповний і потребує допиту експерта чи проведення додаткової експертизи;

в) висновок експерта необґрунтований або сумнівний із погляду його правильності, суперечить іншим доказам і вимагає проведення

[83] Forensic Science in Criminal Courts: Ensuring Scientific Validity of Feature-Comparison Methods. Executive Office of the President President's Council of Advisors on Science and Technology. 2016. 174 p. URL : https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/microsites/ostp/PCAST/pcast_forensic_science_report_final.pdf. P. 4–5.

[84] Koehler J. J. How Trial Judges Should Think About Forensic Science Evidence. *Judicature*. URL : https://judicature.duke.edu/articles/how-trial-judges-should-think-about-forensic-science-evidence/.

повторної експертизи чи інших процесуальних дій із метою його перевірки[85].

Перевірка висновку експерта здійснюється шляхом проведення процесуальних і непроцесуальних заходів із метою отримання відомостей, що підтверджують чи усувають сумніви щодо окремих сторін експертного висновку або суперечностей між встановленими експертом фактичними даними та іншими доказами у кримінальному провадженні[86]. Процесуальними засобами перевірки результатів експертного дослідження, зокрема, є: 1) призначення нової експертизи (ст. 332 КПК України); 2) допит експерта (ст. 356 КПК України); 3) консультації та роз'яснення спеціаліста (ст. 360 КПК України).

Чинний закон не згадує про призначення судом додаткової або повторної експертизи. Водночас такі форми експертних досліджень передбачені нормативними актами, які регулюють судово-експертну діяльність. Із огляду на це правильним буде підхід, згідно з яким призначена судом нова експертиза за послідовністю є наступною після первинної експертизи, що перевіряється, а за змістом – додатковою або повторною.

Експертиза є додатковою, якщо для вирішення питань щодо об'єкта, який досліджувався під час проведення первинної експертизи, необхідно провести додаткові дослідження або дослідити додаткові матеріли (зразки для порівняльного дослідження, вихідні дані тощо), які не були надані експертові під час проведення первинної експертизи. Додаткову експертизу доцільно доручити тому експерту, який проводив первинне дослідження. В ухвалі про призначення додаткової експертизи суду необхідно зазначати, які висновки експерта суд вважає неповними чи неясними або які обставини зумовили необхідність розширення експертного дослідження. У випадках, коли виникає необхідність провести дослідження нових об'єктів або щодо інших обставин справи, суд призначає не додаткову, а нову експертизу.

Повторною є експертиза, під час проведення якої досліджуються ті самі об'єкти і вирішуються ті самі питання, що й при проведенні первинної (попередньої) експертизи. На відміну від додаткової експертизи, проведення якої може бути доручено тому самому або іншому експертові, повторна судова експертиза доручається тільки

[85] Клименко Н. І. Судова експертологія: курс лекцій : навч. посібник для студ. юрид. спец. ВНЗ. Київ : Ін Юре, 2007. 521 с. С. 174.

[86] Щербаковський М. Г., Дементьєв М. В. Перевірка висновку експерта. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2022. № 98 (3). С. 206–216. С. 214.

іншому експертові або експертам. Такий припис у кримінальному процесуальному законі відсутній, однак цілком очевидно, що експерт не може бути «рецензентом» власного висновку.

Відповідно до ч. 2 ст. 332 КПК України повторна експертиза призначається судом незалежно від наявності клопотання сторін у разі, коли: 1) суду надані кілька висновків експертів, які суперечать один одному, а допит експертів не дав змоги усунути виявлені протиріччя; 2) є достатні підстави вважати висновок експерта (експертів) необґрунтованим чи 3) таким, що суперечить іншим матеріалам справи або 4) виникають інші обґрунтовані сумніви в його правильності, а також 5) має місце істотне порушення процесуальних норм, які регламентують порядок призначення та проведення експертизи (наявні обставини, що виключають участь експерта у кримінальному провадженні; експерт не попереджений про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку; висновок не підписаний експертом тощо). Зазначеною нормою передбачено право суду за власною ініціативою призначити стаціонарну судово-психіатричну експертизу у разі необхідності здійснення за особою тривалого спостереження та дослідження (ч. 2 ст. 509 КПК України).

Призначаючи повторну експертизу, суд має у належний спосіб мотивувати прийняте рішення, зазначивши в ухвалі, які положення первинної експертизи є необґрунтованими, наявність яких обставин ставить під сумнів достовірність висновків, у чому полягає суперечливість висновків, наскільки недосконалими є застосовані експертом наукові методи. Водночас експерту мають надаватися первинна експертиза, а також, за необхідності, нові матеріали. Недопустимою є практика призначення повторних судових експертиз на тій лише підставі, що попередній висновок експерта не влаштовує одну зі сторін. Висловлення стороною захисту незгоди з висновком експерта під час розгляду справи в суді й неконкретизована вказівка на доцільність проведення ще однієї експертизи не є підставою для призначення судом повторної експертизи[87]. Так само відсутні підстави для проведення повторної експертизи у разі констатованої експертом неможливості надати відповідь на поставлені запитання через недостатність вихідних даних, оскільки ця ситуація стосується оцінки сукупності наданих стороною доказів із погляду їхньої достатності для висновку експертизи, а не порушення правил проведення експертного дослідження, за

[87] Постанова Верховного Суду у справі № 243/1294/21 від 14.06.2023. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/111614197.

наявності якого можливе призначення повторної експертизи[88].

У переважній більшості випадків розв'язанню питання щодо призначення додаткової або повторної експертизи має передувати допит експерта, який може розтлумачити окремі положення свого висновку, що їх вважають учасники судового провадження або суду неповними чи суперечливим. Якщо ж цього не сталося, експерт зможе сприяти суду в оптимізації кола експертних завдань, відборі об'єктів дослідження, визначенні виду експертизи та місця її проведення. Крім того, при призначенні повторної експертизи за наявності кількох конкурентних висновків (згідно з п. 1 ч. 2 ст. 332 КПК України) попередній допит їхніх авторів є обов'язковим.

Допит експерта. За клопотанням сторони кримінального провадження, потерпілого або за власною ініціативою суд має право викликати експерта для допиту для роз'яснення висновку (ч. 1 ст. 356 КПК України). В юридичній літературі не існує єдиної думки щодо необхідності щоразу викликати експерта для допиту у справі, в якій ним проводилась експертиза. Проте можна прийняти за основу думку, згідно з якою допит експерта в судовому засіданні хоча й сприяє всебічному дослідженню його висновку, але не є обов'язковим, оскільки безпідставне відволікання експерта від роботи не сприяє встановленню істини у справі та шкодить оперативності судочинства. Звісно, запрошувати експерта лише задля того, щоб він під присягою підтвердив свій висновок, неприпустимо. Виклик на допит до суду експерта доцільний лише у випадку, коли для оцінки обґрунтованості його висновку, перевірки правильності використання експертних методик, наведених у дослідницькій частині розрахунків, та інших даних, необхідне відповідне роз'яснення.

З іншого боку, як зазначає Європейський суд з прав людини, коли експерти звикають до того, що їхні висновки не заперечуються, розуміння необхідності повного документування процесу дослідження та обґрунтування своєї думки може притуплюватися. Навіть коли експертний висновок не містить значної непослідовності, відмова стороні, яка не брала жодної участі у проведенні експертизи й не могла поставити експерту запитання до завершення роботи над висновком, у допиті експерта в судовому засіданні може бути розцінена як порушення права на справедливий суд, оскільки вважається, що допит міг би виявити наявні конфлікти інтересів або недостатність наданих експерту доказів чи недоліки методики дослідження (справа «Ходорковський і Лєбедев

[88] Постанова Верховного Суду у справі № 461/5454/14-к від 13.06.2023. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/111647922.

проти Росії»).

Прибуття експерта до суду забезпечується стороною кримінального провадження, яка заявила клопотання про його виклик (ч. 2 ст. 327 КПК України). Якщо прибуття до суду експерта, який проводив експертне дослідження, неможливе протягом значного проміжку часу або й зовсім виключене, суд може вдатися до консультації іншого спеціаліста відповідної кваліфікації (ст. 360 КПК України) для роз'яснення спеціальних термінів, з'ясування змісту застосованих і наявності альтернативних методик тощо. Однак у разі необхідності роз'яснення окремих положень висновку, його додаткової аргументації або обґрунтування обраної методики допит будь-якого іншого експерта, окрім автора висновку, недопустимий. У таких випадках суд має обговорити питання про призначення додаткової чи повторної експертизи.

При дослідженні висновку комісійної експертизи, за умови, що експертна комісія дійшла солідарного висновку, для допиту бажано викликати провідного експерта (доповідача), який організовував роботу комісії. Якщо ж думки фахівців розійшлись і кожен експерт склав власний висновок, допитуватися має кожен член експертної комісії. При дослідженні висновків комплексної експертизи, наданих спеціалістами в різних галузях знання, допитується експерт, висновок якого вимагає роз'яснення.

Згідно з чинним законодавством показання експерта віднесені до процесуальних джерел доказів (ч. 1 ст. 95 КПК України). До початку допиту експерта головуючий встановлює його особу, приводить до присяги та попереджає про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку. Порядок допиту експерта схожий із отриманням показань свідка, але його тактика характеризується відсутністю етапу вільної оповіді. Допит починається із запитань, які ставлять перед експертом учасники судового розгляду в передбаченій законом послідовності. Першою експерта допитує сторона, за зверненням якої проводилась експертиза. Якщо експертиза була призначена за ініціативою суду, першою ставить запитання особа, за клопотанням якої проводиться допит. Після допиту експерта сторонами йому можуть бути поставлені запитання іншими учасниками судового провадження, а також головуючим та суддями. У законі не згадується про перехресний допит експерта, але в умовах змагального процесу доречність застосування цього методу допиту, що становить одну з основних ознак справедливого судочинства, є абсолютно очевидною. Адже змагальність передбачає, що доказові конструкції обвинувачення (в тому числі докази судової експертизи) в принципі відкриті для

деконструкції за допомогою енергійного, добре поінформованого перехресного допиту[89].

Предмет допиту експерта охоплює перевірку: 1) наявності в останнього спеціальних знань та кваліфікації з досліджуваних питань (освіти, стажу роботи, наукового ступеня тощо); 2) обґрунтованості використаних методик та теоретичних розроблень; 3) достатності відомостей, на підставі яких готувався висновок; 4) переконливості наукової аргументації та методів, за допомогою яких експерт дійшов висновку; 5) правильності застосування принципів і методів до фактів кримінального провадження; 6) інших обставин і фактів, що стосуються достовірності висновку. З метою доведення або спростування достовірності висновку експерта сторони мають право надавати суду відомості, що стосуються знань, умінь, кваліфікації, освіти та підготовки експерта. Водночас експерту не можуть ставитися запитання, не пов'язані з предметом дослідження. Під час допиту експерт має право користуватися своїми письмовими та іншими матеріалами, що використовувалися ним під час експертного дослідження. За необхідності суд повинен надати експерту можливість підготуватися до відповіді на поставлене запитання.

Суд має право призначити одночасний допит двох чи більше експертів для з'ясування причин розбіжності в їхніх висновках, що стосуються одного предмета чи питання дослідження (ч. 4 ст. 356 КПК України). Саме суддя, проаналізувавши обидва висновки та зважаючи на об'єктивні запитання, може інтерпретувати та оцінити, яке з них є більш переконливим. У разі коли для допиту викликані експерти, котрі здійснювали первинне й повторне дослідження, першим доцільно допитувати експерта, який проводив повторну експертизу, бо він здатен пояснити розходження у висновках, а експерт, котрий проводив первинне дослідження, може з ним погодитися, і в цьому разі суд досягне мети, задля якої запрошував експертів.

Використання висновку експерта. Останнім елементом проведення судової експертизи є використання висновку експерта, що розглядається як етап доказування. Він полягає в логічному й тактичному оперуванні доказами з метою реалізації завдань кримінального судочинства[90]. Суддя використовує висновок експерта в контексті перевірки висунутих сторонами версій. Результати використання експертного висновку повинні знайти віддзеркалення в остаточному рішенні суду.

[89] Roberts P. Ibid. P. 9.

[90] Лапта С. П. Правові та наукові основи використання судових експертиз при розслідуванні злочинів : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2005. 22 с. С. 6.

Запитання для самоконтролю до розділу 6

1. Що складає зміст поняття «спеціальні знання» та якими є форми використання спеціальних знань у судовому провадженні?
2. Як відбувається використання судом консультації фахівця в галузі права?
3. Які ситуації обумовлюють необхідність проведення експертизи в суді?
4. Які існують етапи проведення експертизи у суді?
5. У чому полягає процедура прийняття рішення щодо проведення експертизи у суді?
6. Як визначається предмет експертизи?
7. Як визначаються вид експертизи і момент її призначення у суді?
8. Як здійснюється вибір судом експертної установи або експерта?
9. У якій формі приймається рішення у суді про доручення проведення експертизи?
10. У чому полягає підготовка об’єктів для проведення експертизи у суді?
11. Як здійснюється дослідження, перевірка та оцінка висновку експерта у суді?
12. У чому полягає мета допиту експерта у суді?
13. Як використовується висновок експерта у суді?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ І РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Нормативно-правові акти:

1. Конституція України від 28.06.1996. URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.

2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.

3. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві : Закон України від 23 грудня 1993 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3782-12#Text.

4. Про затвердження Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 17.07.2017 № 591. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17#Text.

5. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#n17.

6. Про затвердження переліків рекомендованої науково-технічної та довідкової літератури, що використовується під час проведення судових експертиз : наказ Міністерства юстиції України від 30.07.2010 № 1722/5. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1722323-10#Text.

7. Про затвердження Порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз : постанова Кабінету Міністрів України від 02.07.2008 № 595. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-2008-%D0%BF#Text.

8. Про затвердження Порядку ведення Реєстру методик проведення судових експертиз : наказ Міністерства юстиції України від 02.10.2008 № 1666/5. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0924-08#Text.

9. Про затвердження Порядку складення досудової доповіді : наказ Міністерства юстиції України від 27.01.2017 № 200/5. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0121-17#Text.

10. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text.

Спеціалізована література

1. Бабунич В. Суть та значення перехресного допиту. Процесуальні особливості проведення перехресного допиту при розгляді кримінальних справ в суді. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія : Юридична.* 2011. Вип. 53. С. 322–328.

2. Благодир А. А., Благодир В. С. Відповідність відібрання зразків для проведення експертизи міжнародним стандартам. *Юридичний науковий електронній журнал*. 2021. № 2. С. 274–276. URL : http://www.lsej.org.ua/2_2021/68.pdf.

3. Бобечко Н. Р. Судові дебати у кримінальному провадженні: суть, завдання, значення, зміст. *Право і суспільство*. 2022. № 4. С. 378–386.

4. Вапнярчук В. В. Достовірність і значущість доказів у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право.* 2019. Вип. 55. Т. 2. С. 120–123.

5. Весельський В. К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) : монографія. Київ : НВТ «Правник», НАВСУ, 1999. 126 с.

6. Волобуєв А. Ф. Процедура оцінки висновку експерта у кримінальному провадженні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 3. Ч. 3. С. 39–43.

7. Волобуєв А. Ф., Мирошниченко Ю. М. Допит у кримінальному провадженні: досудове розслідування і судовий розгляд. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право.* 2025. Вип. 87. Ч. 4. С. 50–65.

8. Гарріс Р. Школа адвокатури. Керівництво з ведення цивільних і кримінальних справ. Київ : Видавничий дім «Дакор», 2022. 292 с.

9. Дрозд В. Проблемні питання допустимості доказів у судовому провадженні. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 8. С. 274–280.

10. Експертизи у судовій практиці / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 388 с.

11. Журавель В. А. Криміналістичні методики судового розгляду окремих категорій кримінальних справ: проблеми формування та реалізації. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія».* 2017. Т. XIX. С. 130–138.

12. Зейкан Я. П. Методика перехресного допиту в суді. Харків : Фактор, 2016. 192 с. URL : https://unba.org.ua/assets/uploads/news/advocatura/2016-05-19.posibnyk.zeykan.pdf.

13.Зейкан Я. П. Про недопустимі докази. Харків : Фактор, 2019. 128 с.

14. Клименко Н. І. Судова експертологія: курс лекцій : навч.

посібник для студ. юрид. спец. ВНЗ. Київ : Ін Юре, 2007. 521 с.

15. Когутич І. Навідні запитання у кримінальному провадженні: окремі аспекти концепту. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 296–301. DOI : https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2019.52.

16. Когутич І. І. Криміналістика : курс лекцій. Київ : Атіка, 2008. 888 с.

17. Когутич І. І. Тактика у криміналістиці та окремі її предметно-методологічні суперечності [Частина ІІ. Продовження]. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2018. Вип. 2. С. 192–205.

18. Когутич І. І. Теоретичні основи використання криміналістичних знань під час розгляду кримінальних справ у суді : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2010. 37 с.

19. Комар Ю. М. Актуальні питання визначення поняття «спеціальні знання» в криміналістиці. *Проблеми та перспективи розвитку судової експертизи та криміналістики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Одеса, 16 жовт. 2020 р.). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 246–250.

20. Копча В. В., Копча Н. В. Принципи криміналістичної тактики як вихідні положення її побудови та розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право.* 2016. Вип. 41. Т. 2. С. 156–158.

21. Корж В. П. Криміналістичне обґрунтування та доказове значення висновку експерта в суді. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 2013. Вып. 58 (2). С. 28–32.

22. Криміналістика : підруч. / кол. авт. : В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. / за ред. В. Ю. Шепітька. 4-е вид., перероб. і доп. Харків : Право, 2008. 464 с.

23. Крушинський С. А. Подання доказів у кримінальному судочинстві України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2017. 247 с.

24. Лапта С. П. Правові та наукові основи використання судових експертиз при розслідуванні злочинів : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2005. 22 с.

25. Лускатов О. В. та ін. Примусовий відбір зразків у особи для проведення експертизи : метод. рекомендації для практ. підрозділів. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 36 с.

26. Максимишин Н. М. Судовий допит: процесуальне та криміналістичне дослідження : дис. … канд. юрид наук : 12.00.09. Львів, 2016. 250 с.

27. Марчук Н. О. та ін. Настільна книга професійного судді (кримінальне провадження) / за ред. Н. О. Марчук. Київ : «Арт-Дизайн», 2015. 248 с.

28.Mayi T. Судові процеси: стратегія, навички та нові методи переконання. Аспен Паблішерз, 2009. 194 с. URL : https://kmkdka.radaadvokativ.com.ua/sites/default/files/files/a5_zelenaya.pdf.

29. Мирошниченко Ю. М. Криміналістичне забезпечення судового провадження: теоретичні основи та прикладні аспекти / за ред. А. Ф. Волобуєва. Ужгород : РІК-У, 2023. 456 с.

30. Мирошниченко Ю. М. Судовий допит у кримінальному провадженні : наук.-практ. посібник / за ред. А. Ф. Волобуєва. Кропивницький : ДонДУВС, 2023. 97 с. URL : https://rep.dnuvs.ukr.education/handle/123456789/1325.

31. Одерій О. В., Гєрцик Р. В. Основи тактики проведення окремих судових дій (теоретичний аспект). *Actual methods of development of science and education : the XIX International Scientific and Practical Conference* (Boston, USA, 2023, May 15-17). Boston, 2023. P. 129–133.

32. Одерій О. В., Гєрцик Р. В. Тактика судового розгляду в кримінальному провадженні: теоретичний аспект. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 2 (79). С. 165–177.

33. Погрібний І. Доказове значення висновку експерта у кримінальному процесі України: теоретична складова. *Міжнародні та національні аспекти вдосконалення правоохоронної та судово-експертної діяльності в умовах глобалізації : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Херсон, 26 лист. 2021 р.). Одеса : Одеський державний університет внутрішніх справ, 2021. С. 72–76.

34. Пропозиції КМЄС щодо внесення змін до Кримінального процесуального кодексу. *Верховна Рада України.* URL : http://komzakonpr.rada.gov.ua/uploads/documents/31985.pdf.

35. Стахівський С. М. Показання свідка як джерело доказів у кримінальному процесі : навч. посібник. Київ : Ордан, 2001. 96 с.

36.Тимошук В. Є. Судовий огляд: процесуальне і криміналістичне дослідження : дис. … д-ра філос. : 081 Право. Львів, 2022. 264 с.

37. Чепа М.-Л. А. Про предмет і об’єкт судової психологічної експертизи. *Актуальні проблеми навчання і виховання людей з особливими потребами*. 2007. № 3 (5). С. 290–299.

38. Чернецька В. Види судових допитів у кримінальному процесі України. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 3. С. 284–288.

39. Щербаковський М. Г. Види та сутність судово-експертних ситуацій. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх*

справ імені Е. О. Дідоренка. 2015. № 3. С. 178–186.

40. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. 560 с.

41. Щербаковський М. Г. Слідчі та експертні помилки, що обумовлюють недопустимість експертного висновку. *Теоретичні та прикладні проблеми судової експертизи і криміналістики : тези доп. учасників наук.-практ. конф.* (м. Харків, 30 вер. 2022 р.). Харків : НДІ ППСН, 2022. С. 37–40.

42. Щербаковський М. Г., Дементьєв М. В. Перевірка висновку експерта. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2022. № 98 (3). С. 206–216.

43. Щербаковський М. Г., Дементьєв М. В., Проценко А. М. Критерії та види процесуальних порушень як підстави недопустимості висновку експерта. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2022. № 3 (99). С. 173–186.

44.Щербаковський М. Г., Проценко А. В. Експертизи в судовому провадженні : монографія. Харків : Видавничий дім «Право», 2024. 280 с.

45. Ясинок М. М. Судові дебати: право, психологія, риторика : монографія. Київ : Алерта, 2014. 171 с.

46. ABA Standards for Criminal Justice Special Functions of the Trial Judge. 3d ed. Washington : American Bar Association, 2000. 96 p. URL : https://www.americanbar.org/content/dam/aba/publications/criminal_justice_standards/trial_judge.pdf.

47. Allen R. The conceptual challenge of expert evidence. *El desafío Conceptual de la prueba pericial.* 2013. Vol. 14. Issue 23. P. 41–65.

48. Cunliffe E. The relevance of evidence: a Canadian perspective. Santiago : Justice Studies Center of the Americas (JSCA), 2021. 44 p. URL : https://biblioteca.cejamericas.org/bitstream/handle/2015/5690/Perspectiva%20Canadiense%20%28ingle%CC%81s%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

49. Figueroa K. J. Use and misuse of expert evidence. *International Bar Association.* URL : https://www.ibanet.org/article/e66ea8e9-5bb5-483b-8443-33d81e2049e2.

50. Flynn Sh. How Using Tech in the Courtroom Can Impact Case Outcomes. *ABA.* URL : https://www.americanbar.org/groups/law_practice/resources/law-technology-today/2020/how-using-tech-in-the-courtroom-can-impact-case-outcomes/.

51. Forensic Science in Criminal Courts: Ensuring Scientific Validity of Feature-Comparison Methods. Executive Office of the President President's Council of Advisors on Science and Technology. 2016. 174 p. URL :

https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/microsites/ostp/PCAST/pcast_forensic_science_report_final.pdf.

52. Haas H., Ill Ch. Gesprächsführungstechniken in der Einvernahme (Interviewing techniques for interrogation). *Forum poenale. Sonderheft.* 2013. S. 3–27. URL : https://doi.org/10.5167/uzh-90873.

53.Hadley-Piggin J. Expert evidence: the roles and responsibilities of the expert witness. *Keystone Law.* URL : https://www.keystonelaw.com/keynotes/expert-evidence-the-roles-and-responsibilities-of-the-expert-witness.

54. Hobbs C., Loginsky P., Martin D. Prosecutors' Domestic Violence Handbook. Washington : Washington Association of Prosecuting Attorneys, 2012. 105 p.

55. Koehler J. J. How Trial Judges Should Think About Forensic Science Evidence. *Judicature*. URL : https://judicature.duke.edu/articles/how-trial-judges-should-think-about-forensic-science-evidence/.

56. Kuchler D. D., O'Toole L. C. How Technological Advances in the Courtroom Are Changing the Way We Litigate. *FDCC Quarterly.* 2008. Vol. 58. Issue 2. P. 205–217.

57. Lvovsky A. Rethinking Police Expertise. *Yale Law Journal.* 2021. Vol. 131. No. 2. URL : https://www.yalelawjournal.org/article/rethinking-police-expertise.

58. Martorelli J. La Prueba Pericial. Consideraciones sobre la prueba pericial y su valoración en la decisión judicial. *Revista Derechos En Acción.* 2017. Núm. 4. P. 130–139.

59. Müller K. Polizeibeamte als Zeugen im Strafverfahren: Vom Ermittler zum Beweismittel. Richard Boorberg Verlag, 2012. 160 p.

60. Roberts P. Paradigms of forensic science and legal process: A critical diagnosis. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences.* 2015. Vol. 370. Issue 1674. 20140256. URL : https://royalsocietypublishing.org/doi/epdf/10.1098/rstb.2014.0256.

61. Sarrás S. C. Manual del nuevo procedimiento penal. Santiago : LexisNexis, 2002. 168 p.

62. Starnes E. Overcoming the Terror of Testifying. *Lexipol.* URL : https://www.lexipol.com/resources/blog/overcoming-terror-of-law-enforcement-courtroom-testimony/.

63. Strengthening forensic science in the United States : a path forward. Washington : National Academies Press, 2009. 350 p. URL : https://www.ojp.gov/pdffiles1/nij/grants/228091.pdf.

64.Tanner H. The Investigating Officer's Direct Exam: Strategic and Tactical Considerations to Take Advantage of the IO's Expertise. 2020. 41 p. URL : https://evawintl.org/wp-content/uploads/2018-01_TB-Direct-Examination.pdf.

65. Wendler A. Vernehmungstechnik und Vernehmungstaktik im Verkehrsstraf- und Ordnungswidrigkeitenverfahren. Frankfurt am Main, 2019. 44 p. URL : https://images.ace.de/dokumente/autoclub/Booklet_Wendler.pdf.

Судова практика

1. Постанова Верховного Суду у справі № 127/19452/16-к від 02.02.2022. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/102999879.

2. Постанова Верховного Суду у справі № 163/2245/17 від 10.02.2022. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/103283297.

3. Постанова Верховного Суду у справі № 200/9992/16-к від 27.02.2023. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/109433405.

4. Постанова Верховного Суду у справі № 243/1294/21 від 14.06.2023. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/111614197.

5. Постанова Верховного Суду у справі № 332/2216/17 від 04.03.2020. URL : https://zakononline.ua/court-decisions/show/88103419.

6. Постанова Верховного Суду у справі № 442/3434/21 від 14.11.2023. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/115102913.

7. Постанова Верховного Суду у справі № 461/5454/14-к від 13.06.2023. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/111647922.

8. Постанова Верховного Суду у справі № 555/456/18 від 07.08.2019. URL : https://court.sinko.me/document/83617115_7bf45ac4.

9. Постанова Верховного Суду у справі № 628/1284/20 від 01.03.2023. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/109395377.

10. Постанова Верховного Суду у справі № 712/11679/18 від 24.03.2021. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/95905232.

11. Постанова Верховного Суду у справі № 750/5745/15-к від 19.11.2019. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/86275852.

12. Постанова Верховного Суду у справі № 753/13113/18 від 17.01.2023. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/108526645.

13. Постанова Верховного Суду у справі № 755/27711/13 від 03.03.2020. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/88062423.

14. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 № 8. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97#Text.

15. Case of Jalloh v. Germany. URL : https://www.hr-dp.org/files/2013/09/08/CASE_OF_JALLOH_v._GERMANY_.pdf.

16. Case of Wenner v. Germany. URL : https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-165758"]}.

17. Khodorkovskiy i Lebedev проти Росії. URL : https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{"itemid":["001-179173"]}.

ГЛОСАРІЙ

Джерела судової тактики – кримінальний матеріальний і процесуальний закон; теоретичні положення криміналістики та інших наук (психології, логіки, менеджменту); слідчо-прокурорська та судова практика.

Завдання судової тактики – розроблення ефективних методів судового дослідження та рекомендацій щодо визначення раціональної лінії поведінки судді залежно від тих чи інших судових ситуацій, напрацювання засобів організації і планування судового розгляду та способів проведення окремих судових дій і надання суду практичних порад щодо їх застосування.

Мета судової тактики – сприяння швидкому, всебічному та неупередженому дослідженню обставин кримінального провадження, встановленню істини у справі та ухваленню судом законного й обґрунтованого рішення.

Навідне запитання – запитання, що пропонує конкретну відповідь або містить інформацію, яку допитувач хоче підтвердити, наштовхує, наводить допитуваного на потрібну допитувачу думку.

Об'єкт судової тактики – діяльність зі здійснення правосуддя у кримінальному провадженні

Одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб – судова дія, що полягає в почерговому допиті в присутності одне одного двох чи більше раніше допитаних учасників судового провадження щодо одних і тих самих обставин із метою з'ясування причин розбіжностей у їхніх показаннях.

Перехресний допит – допит свідка протилежною стороною за обставинами, які були предметом прямого допиту, з метою перевірки цих відомостей, їхніх джерел і носія, а також для одержання нових даних від цієї особи.

Предмет судової тактики – група специфічних закономірностей, що діють на відповідній стадії кримінального процесу та виражаються у різного роду залежностях.

Пред'явлення для впізнання – судово-слідча дія, що полягає в ототожненні чи встановленні групової належності потерпілим, свідком або підсудним об'єкта, що сприймався ним раніше, за його уявним образом із метою отримання нових та перевірки наявних доказів.

Процесуальне рішення – владне волевиявлення судді щодо

правових питань, які виникають під час провадження у справі.

Процесуальні дії суду – система регламентованих законом судових, організаційно-забезпечувальних, а також інших процесуальних дій, пов'язаних із рухом справи й процедурою судового розгляду.

Прямий допит – допит «свого» свідка, тобто свідка обвинувачення, потерпілого прокурором, а свідка захисту – захисником, обвинуваченим під час судового провадження.

Спеціальні знання – система відомостей, отриманих обізнаною особою в результаті навчання, теоретичної чи практичної діяльності у різних галузях науки, техніки, творчості, ремесел, промислів тощо, які використовуються у передбачених законом формах із метою сприяння правосуддю.

Судова ситуація – стан судового провадження (сукупність умов і обставин), що визначається обсягом і змістом доказової бази, ставленням підсудного до пред'явленого обвинувачення, характером відносин між сторонами кримінального провадження та іншими чинниками об'єктивного й суб'єктивного характеру, на підставі оцінки яких суддею приймаються рішення щодо обрання та застосування криміналістичних засобів, спрямованих на реалізацію покладених на нього завдань.

Судова тактика – підрозділ криміналістичної тактики, що являє собою систему наукових положень і заснованих на них прийомів і рекомендацій із організації та планування судового провадження, обрання суддею раціональної лінії поведінки, ефективних способів проведення процесуальних дій, спрямованих на дослідження, перевірку й оцінку судових доказів, із метою встановлення дійсних обставин досліджуваної події та ухвалення законного й обґрунтованого рішення.

Судовий огляд – судова дія слідчого характеру, що полягає в безпосередньому сприйнятті й обстеженні судом та учасниками кримінального провадження матеріальних об'єктів задля з'ясування обстановки вчинення кримінального правопорушення, встановлення їхнього стану, ознак і властивостей, перевірки відомостей про обставини, що мають значення для кримінального провадження, проведення якої відображається в журналі судового засідання, а у випадку, передбаченому законом, – у протоколі огляду з можливістю фіксації за допомогою технічних засобів.

Судово-тактична рекомендація – науково обґрунтована порада щодо найбільш доцільного способу дії судді у типовій судовій ситуації;

Тактика судової експертизи – система розроблених криміналістикою теоретичних положень і практичних рекомендацій щодо найефективнішого використання спеціальних знань експерта з

метою встановлення обставин, які мають значення для кримінального провадження.

Тактичне рішення – заснований на аналізі ситуації, що склалася, вибір оптимального та допустимого засобу (судової дії, прийому, операції), метою застосування якого є створення сприятливих умов для судового провадження шляхом цілеспрямованого впливу на той чи інший об’єкт.

Тактичний прийом – найбільш раціональний, правомірний, науково обґрунтований спосіб дій або найбільш доцільна лінія поведінки судді під час судового провадження.

Тактичний ризик – ситуативна характеристика діяльності, що полягає в невизначеності її результату та можливих несприятливих наслідках у разі неуспіху.

Тактичні засоби – інструментарій, за допомогою якого суд вирішує тактичні завдання кримінального провадження (процесуальні дії, тактичні прийоми, комбінації, операції).

Шаховий допит – судовий допит, під час якого допитувач заразом ставить запитання іншим, раніше допитам особам, за тими фактами й обставинами, що досліджуються на цей момент основного допиту.

Наукове видання

ВОЛОБУЄВ Анатолій Федорович
МИРОШНИЧЕНКО Юрій Михайлович

СУДОВА ТАКТИКА

Навчальний посібник

Редактор, оригінал-макет – *Самотуга А. В.*
Редактор *Чижевська О. Ю.*

Підп. до друку 23.10.2024. Формат 60×84/16. Друк – цифровий. Папір офісний.
Гарнітура – Times. Ум.-друк. арк. 7,38. Обл.-вид. арк. 7,94. Зам. № _____.

Надруковано у Дніпровському державному університеті внутрішніх справ
49005, м. Дніпро, просп. Науки, 26, sed@dduvs.edu.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців ДК № 6054 від 28.02.2018